

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

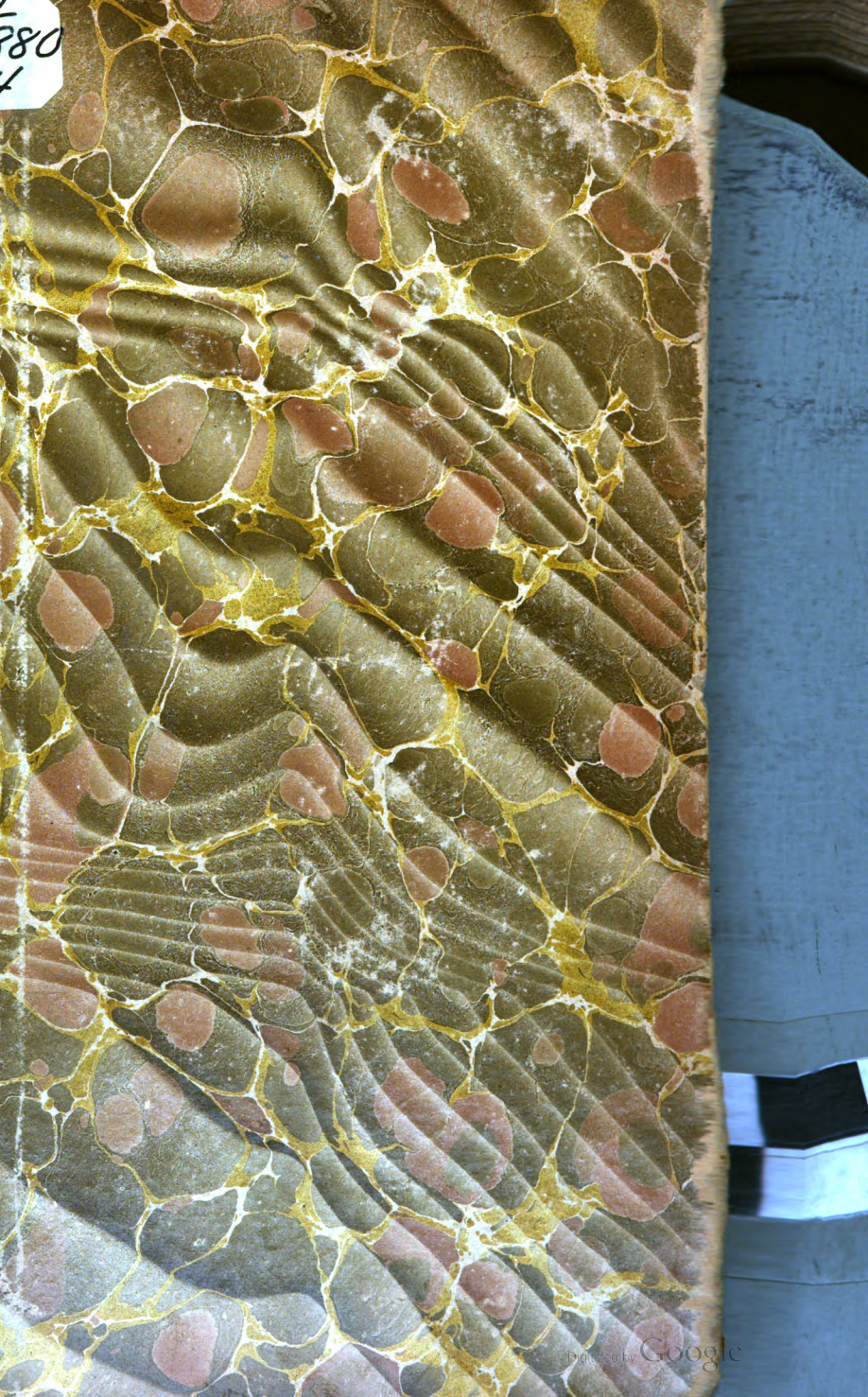
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

**Harvard College
Library**

**FROM THE BEQUEST OF
JOHN HARVEY TREAT
OF LAWRENCE, MASS.
CLASS OF 1862**

Cover

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԲԵ.

Ծ Ո Վ Ք

ԺՈՎՔ — ՏԼՈՒՔ ԵՒ ՀՈՌՄ-ԿԼԱՅ

(ԲԱՐՏԷՍՈՎ ՄԻԱՍԻՆ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՒ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐԵՑ

ԲԱՐԳԵՆ Ժ. Վ. ԿԻՒԼԷՍԵՐԵԱՆ

Ի ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

ՎԻՅՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1904.

စာမူ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

hact. Lib.

ԽԵ.

45

Օ Ո Վ Բ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1904.

ՆԻԹԵՐ ԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ծ Ո Վ Ք

ԺՈՎՔ — ՏԼՈՒՔ ԵՒ ՀՈՌՄ-ԿԼԱՅ

(ՔԱՐՏԷՍՈՎ ՄԻԱՍԻՆ)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԵՒ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԲԱԲԳԵՆ Զ. Վ. ԿԻՒԼԵՍԵՐԵԱՆ

Ի ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՑ

ՎԻՆՆԵԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1904.

OL 45880.15.3

~~OL 43327.7~~

OL 45880.14

Harvard College Library

Apr. 29, 1921

Treat fund

Rinlese ran, C.V.
= Cook-thuk^c and
Hrom-klay.

Vicina, 1904

Գեր. Տ. Եղիշէ Եսս. Դուրեանի
Բանասէր-Զննադատ Վարդապետիս
եւ
Դպրեմանոց Առաջնորդին
Նոռեր
Բանասիրական եւ Բարեկամական
Բ. Վ.

Ա Ջ Դ

Իմ “Նիւթեր Եկեղեցական Պատմութեան համար”, ընդհանուր խորագրի մը տակ ծրագրած ուսումնասիրութիւններուն եւ հետազոտութիւններուն ընդգրկած խնդիրներէն մէկն է՝ ինչ որ առաջարկուած եւ լուծուած է յաջորդ երեսներով:

Համդէս Ամսօրեայի ընթերցողներ՝ տեսան այս ուսումնասիրութեան բուն մասը, էջ 1-88, “Տեղագրական-Պատմական”, Պտ. Խմբագրութեան կողմէն խորագրուած՝ յօդուածներու շարքին մէջ (Համդէս, 1902՝ Թիւ 7, 9, 10 եւ 1903՝ Թիւ 2, 3, 4):

Հիմայ՝ զրքոյկի մը վերածելով այդ ուսումնասիրութիւնը՝ կը գործադրենք ծրագրիս տրամադրութիւնը. վասն զի՝ ուղղակի այդ նպատակով գրուած էր արդէն:

Պէտք է դիտել տամ որ՝ ինչ ինչ կարեւոր սրբագրութիւններ ըրինք գործիս առանձին հրատարակութեան ատեն, մասնաւորապէս Սոֆ հատուածին վրայ (էջ 33-34, հմտ. Համդէս, 1902՝ Թիւ 10):

Իսկ այն Յաւելուածները, որ ուղղակի կցուեցան զրքոյկիս, մանաւանդ Քետացիները, կարծեսք թէ հետաքրքրական են եւ իրենց խորունկ հնութեամբն իսկ նորութիւններ են մեր ուսումնասիրած տեղերու տեսակէտով:

Երկրացոյց քարտէս մը՝ տարակոյս չկայ որ պիտի դիւրացնէր քրքրուած աշխարհագրա-պատմական անուններուն տեղերը որոշելու եւ ծշեցնելու համար: — Դրինք այդպիսի քարտէս մըն ալ:

Պատմագէտ - քննադատ մտքերու կը մտայ ալ վճռել թէ ինչչափ յաջողած ենք այս ուսումնասիրութեան մէջ:

1903 Դեկտմ. 26, Կ.Պոլիս
Հալաթիա, Ս. Լուսաւորիչ:

Բ. Վ.

Յ Ը Ն Կ Ն Ի Խ Թ Ո Յ

	Էջ
Ժողովրդի Կաթողիկոսարանը	1
Ծովքը Ցլուք գաւառին մէջ	3
Խարբերդի Կէօճիւքը	16
Սոփ	33
Ծովքի նշանակութիւնը Եկեղեցական Պատ-	
մութեան մէջ	41
Տլուք կամ Տիւլիւք	44
Տլուքի ծագումը	51
Արդի Տիւլիւքը	54
Հոռմ-Կլայ	61
Հոռմ-Կլայէն ետքը	86
Յաւելուածներ	89
Ա. Միւրիա կամ Ասորիք	90
Բ. Տլուք	107
Գ. Հատաթ եւ Այնթապ	111
Դ. Ժողովք	116

Ժ Ո Վ Ք Ի Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ա Ր Ա Ն Ը

Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան ամէնէն կարեւոր կէտերը, եթէ ոչ մութի՝ գոնէ անորոշութեան մէջ են դեռ, ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններու պակասութեան ու անճշդութեան համար, այլ մանաւանդ եկեղեցական աշխարհագրութեան մը բացարձակ անմշակութեան մ'արդիւնքով: Պատմագիտութեան հետաքրքիրները մտահոգ կ'ըլլան, երբ այդ անորոշութիւններու մէջ մնացող կէտերը՝ մանաւորաբար սերտ աղերս մ'ունին պատմական մեծ իրողութիւններու եւ ամէնէն նշանաւոր անձնաւորութիւններու հետ:

Դժբախտաբար մեր ընդհանուր պատմագիրները պատմութեան պահանջին համեմատ կարեւորութիւն չեն տուած աշխարհագրութեան: Պատմութիւն՝ որ առանց աշխարհագրութեան դիակ մ'է. Աշխարհագրութիւն, որ առանց պատմութեան՝ կմախք մ'է: Եկեղեցական պատմութեան մէջ մանաւանդ՝ խոշոր կերպով աչքի կը զարնէ աշխարհագրական ճիշդ տեղեկութիւններու պակասութիւնը: Իսկ անճշդութիւններն այնչափ

Յ Ը Ն Կ Ն Ի Խ Թ Ո Յ

	Էջ
Ժողքի Կաթողիկոսարանը	1
Ծովքը Ցլուք գաւառին մէջ	3
Խարբերդի Կեօճիւքը	16
Սոֆ	33
Ծովքի նշանակութիւնը Եկեղեցական Պատ- մութեան մէջ	41
Տլուք կամ Տիւլիւք	44
Ցլուքի ծագումը	51
Արդի Տիւլիւքը	54
Հոռմ-Կլայ	61
Հոռմ-Կլայէն ետքը	86
Յաւելուածներ	89
Ս. Սիւրբիա կամ Ասորիք	90
Բ. Տլուք	107
Գ. Հատաթ եւ Ախթապ	111
Դ. Ժողք	116

Ժ Ո Վ Ք Ի Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ա Ր Ա Ն Ը

Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան ամէնէն կարեւոր կէտերը, եթէ ոչ մութի՝ գոնէ անորոշութեան մէջ են դեռ, ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններու պակասութեան ու անճշդութեան համար, այլ մանաւանդ եկեղեցական աշխարհագրութեան մը բացարձակ անմշակութեան մ'արդիւնքով: Պատմագիտութեան հետաքրքիրները մտահոգ կ'ըլլան, երբ այդ անորոշութիւններու մէջ մնացող կէտերը՝ մասնաւորաբար սերտ աղերս մ'ունին պատմական մեծ իրողութիւններու եւ ամէնէն նշանաւոր անձնաւորութիւններու հետ:

ԳԺՔԱԽՏԱԲԱՐ մեր բոլոր պատմագիրները պատմութեան պահանջին համեմատ կարեւորութիւն չեն տուած աշխարհագրութեան: Պատմութիւն՝ որ առանց աշխարհագրութեան դիակ մ'է. Աշխարհագրութիւն, որ առանց պատմութեան՝ կմախք մ'է: Եկեղեցական պատմութեան մէջ մանաւանդ՝ խոշոր կերպով աչքի կը զարնէ աշխարհագրական ճիշդ տեղեկութիւններու պակասութիւնը: Իսկ անճշդութիւններն այնչափ

շատ են որ, մանաւանդ հոմանուն եւ համանուն
վայրերու ու տեղերու մէջ, պատմագիրը մեծ
դժուարութիւններու կը բախի ատոնց առջեւ:

* * *

ԾՈՈՎՔ այս դժուարութիւններէն մէկն է
Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Պատմա-
կան տեղեկութիւններ եւ ժողովրդեան մէջ
պահուած աւանդութիւններ (?) իրարու կը
հակառակին եւ հոմանուն տեղերու կամ վայրե-
րու գոյութիւնը կարծես իրաւունք կու տան նոյն
հակառակութիւնը մշակելու իսր իրողութիւն:

ԾՈՈՎ կամ ԾՈՈՎՔ անպատճառ Վիլիկիոյ
մէջ, աւելի ճիշդ խօսելով՝ Եփրատացիներու մէջ
է: Եւ Վիլիկիա ու Եփրատական երկիրները,
ամբողջ Միջագետք, միջին դարու քաղաքական
ամենամեծ եւ շատ փոփոխական դէպքերու
թատր եղան: Մէկ կողմէն Բիւզանդական աշ-
խարհավարութեան յայտնի ձգտումներն եւ
ներքին փոքրիկ թագաւորութիւններու, իշխա-
նութիւններու աւատական դրութիւնը, միւս
կողմէն խաչակրութեան գործողութիւնները,
Եգիպտոսի Սուլթաններուն տիրապետութիւն-
ները եւ Թաթար խաներու արշաւանքները՝ թէ
պատմական դէպքերու խճողումներ երեւան
բերին եւ թէ աշխարհագրական կամ տեղա-
գրական զերար ջնջող սրբագրութիւններ ըրին:

Եւ ժամանակին բոլոր ռազմագիտութիւնը,
որ անառիկ բերդերու, լեռներու եւ կիրճերու
գրաւման ու տիրապետութեան մէջ կը կայանար

առիւծային ոյժ ունեցող բազուկներու հետ, շատ դիւրին է ըմբռնել թէ բերդերու աւերումներ կամ գրաւումներ, նոր բերդերու կառուցումներ, եւ այս բոլորն՝ արագ արագ, իրարու ետեւէ, աշխարհագրական ու պատմական որչափ կրճիմն ու կնճիռներու տեղի պիտի տային:

Մատթէոս Ուռհայեցւոյ պատմութիւնը, զոր օրինակ, որ շատ լաւ կ'ընդգրկէ մեր նկարագրած դարը, կրնայ որոշ գաղափար տալ՝ նոյն իսկ իր պատմագրելու ոճովը: Այնքան դէպքեր ու դէմքեր, այնչափ բերդեր ու վայրեր կան իր առջեւ՝ որ իսկապէս խառնուրդ մ'է իր պատմութիւնը. արժէքաւոր խառնուրդ մը, անտաշ ու անդասակարգ նիւթերու: Այն ժամանակի, այն դէպքերուն մէջ ապրող, այն ամենէն ազդուող մէկը՝ տարբեր կերպով պիտի չկրնար ինքզինք բացատրել: Հարազատ հայելի մըն է Ուռհայեցին, նոյնպէս Միքայէլ Ասորին, ժամանակի քաղաքական, կրօնական բոլոր դէպքերուն ու խնդիրներուն համար:

Իրաց այս վիճակին մէջ պիտի ջանամ ծովքի այնչափ վիճելի եղած աշխարհագրական դիրքը վճռել, ուսումնասիրելով մեր ձեռք հասած պատմական արժէք ունեցող տեղիքը եւ ՍՈՖ կոչուած տեղը:

Ծովք Տլուք գաւառին մէջ:

Ա.

Ծով եւ Ծովք՝ սկզբէն ի վեր նախապաշարեց այս խնդրով զբաղողները. այնպէս որ այս

կոչումը արդարացրնելու եւ ծովքի աշխարհա-
գրական դիրքն որոշելու համար՝ անպատճառ
ծով մը փնտռեցին: Եւ այս ծովը նոյնացուցին
Արղնի եւ Խարբերդի մէջտեղ գտնուած Կէօլ-
ճիւքի (= Ծովակ = լճակ՝) հետ:

Կէօլճիւք աւելի Խարբերդի մօտ է. բայց
կան յիշատակարաններ, որ Արղնի ծով ալ
ըսած են, նոյն իսկ ուղղակի հոն գնելով Ծովքի
կաթողիկոսարանը.

“Իսկ ի յաղմկաց այլազգացն եւ ի խոռ-
վութենէ ժամանակին, փախեալ Տէր Բարսեղ
ի յԱնոյ եւ եկեալ եմուտ յԱղթամար: Եւ
յետ միոյ տարւոյ ել գնաց յԱթախ, ի Հէնի,
յԱկըլ եւ յԱրղնի:”

(Չափեալ հտ. Գ. էջ 16—17.)

Ի Հայք՝ Ծով բառը կը գործածեն առ հասարակ
մեծ ու փոքր լճերու համար: Սեւանայ Ծով, Աղթամարայ
Ծով: Կայ նաեւ Ծովաօտը՝ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքին
ետեւ՝ Սասունի առջեւ: Սար (= լեռ) շատ գործածական է
Մշոյ աշխարհին մէջ. հետեւաբար Սասունցիք Ծովաօտը,
ընտիր բարդութեամբ կը հասկընան այն սարը՝ ո՛ր լիճ =
ծով կայ: — Ծովաօտը որ անհրաժեշտ եւ անբաժանելի
կերպով կը յիշուի իր ընտիր եւ հաշակաւոր խառնուրդով
(ըստ Կարնեցւոյ իշխան): — Երբ նախնիք Ծով կը գոր-
ծածեն լիճի տեղ, (հմտ. Ինճիճեան Հնիք. Ա. էջ 158—165.
267), պէտք է ուշադրութիւն ընել որ բուն ծովուն ալ,
զոր օրինակ Միջերկրականի, Ովիտան, մեծ ովիտան, Բե-
թով կ'ըսեն: Աֆրիկէլ, որ Միջերկրականն է, գեռ մինչեւ
հիմայ կը տրուի Անտիոքայ լճին. ստուգել՝ երբ Ամանոսի
սարերէն դիտես այն լիճը, պայծառ մթնոլորտի մը մէջ,
կաթի պէս ճերմակ տարածութեամբ կը պարզուի աչքիդ
առջեւ. յատակի ճերմակ աւազը այնչափ լաւ կ'անդրա-
դառնայ: Ընդ հակառակն Աֆրիկէլ՝ Միջերկրականն է:

«Եւ յետ ամաց զԱջ Ս. Լուսաւորչին եւ զքօղն գողացան յԱղթամարայ եւ տարան առ Կաթողիկոսն Տէր Գրիգորիս ի ծովքն Արղնոյ, եւ ապա յետոյ փոխեցան Հռովմէայն.»

(Յալիս՝ Յուլի. էջ 91—92.)

Չամչեան (Պտմ. հտ. Գ. էջ 32), ուղղակի Շնորհալին առնելով (?) վճռողաբար կը պատմէ. «Եւ եկեալ (Սկիւթացւոց) ի ծովակն Մարբերդումերձ յէկիլ պաշարեցին զամուր դղեակն՝ ծովք կոչեցեալ.» Քիչ մ'ետքը. «Եւ Գրիգոր Կաթողիկոս անյոյս լեալ այնուհետեւ անցանելոյ յայնոսիկ կողմանս, ընտրեաց իւր տեղի հանգստեան ի հայրենի կալուածս իւրի ծովք դղեկի, որ ի ծովակին Մարբերդու եւ Արղնոյ. եւ նորոգ շինութեամբ ամրացուցեալ զայն բերդ՝ անդէն հաստատեաց զաթոռն, եւ բնակեցաւ անդ առ ժամանակ մի» (անդ էջ 52):

Շնորհալին, սակայն, բնաւ խարբերդի կամ Արղնի անուն չի տար իր վիպասանութեան մէջ, երբ «ի վեց հարիւր թուական հայոց», այսինքն՝ հայրապետական աթոռին Ծովք դղեակէն Հռովմէայ փոխադրութենէն տասը տարի ետքը, 1151ին, կը գրէր.

«Ի տկարանալ Հռովմայեցւոց

Եւ զօրանալ Հագարացւոց,

Ընդ բորբոքել մեղաց մերոց

Յոյժ բարձրագոյն քաղտէացւոց,

Մասուտ Սուլտանն Յիկոնացւոց,

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացոց¹
 Առեալ զաւանս քաղաքայնոց
 Մինչ ի կողմանս Եփրատացոց:

1 Լաւ եւս «Գերմանիկեցոց», անշուշտ երկու վանկ չահելու համար «Գերմանացոց» ըրած է Շնորհալին. (Հմմտ. Գրէգոր Երեց, Մ. Ուրհայեցի էջ 472, «Պաղտին որ էր (Յէր) երկուց աշխարհաց Գերմանիկեցոց եւ քեռանի եւ այլն): — Եւ ի սոյն ամի (1149—1150) յիշխանութիւն նորա... եւ եկն թագաւոր Իմայէլացոց որում անուն էր Մասուտ, բազում զօրօք հեթանոսաց էր թուականն ՇՂԸ (= 1149) ամին ի Սեպտեմբեր ամսոյ ի Գոն Սրբոյ խաչն եւ ոչ երկարեալ ի վերայ քաղաքին Մարտաշայ՝ էառ զնա, քանզի ոչ գոյն զօրք ի բերդին. եւ ասպատակ արարեալ յերկիրն որ կոչի Թէլ Աւերեայ, որ այժմ ասի Թւաշալ, եւ զամենայն սահմանս նորա արդ ճարակ արարեալ՝ զորս եգիտ յաշխարհին (Մտթ. Ուրհայեցի էջ 500—501): — Հմմտ. Շնորհալայ սա առղերուն հետ.

Ի հինգ հարիւր թուականի
 Իննըտասին նոյն միակի
 Իսկ ի միւսում հասեալ տարի,
 Վրկին եհաս յայնմ աշխարհի,
 Էառ զամուրն Պիտոնի
 Յալով վատացն առանց մարտի:
 Եւ զքեռան քաղաք բարի
 Եւ զբաւոյն կարգ ըստ կարգի
 Ի Թւաշալար հասեալ լինի...
 Մեք Ի ԴՂԵԿԷՆ, ՈՐ ԾՈՎ ԿՈՉԻ,
 Որ «Եփաթ» Ժբ էր Գեղի...
 Անցեալք ի յայնկոյն Տօրոսի
 Բնակեալ հանդէպ ամրականի,
 Որ այլոսիւ Ժբ անուանի...
 Աս բարեպաշտ մեծ իշխանի,
 Որոյ Թորոս վերաձայնի,
 Որդի յաղթողն լեւոնի,
 Եւ Վոստանդեայ եւ Ռուբենի,
 Ցաղս երգեցաք քաղցրաձայնիւ,
 Դաշնակեցով յիմաստ բանի,

Իսկ հայրապետ հանուրց Հայոց,
 Անուն զուարթուն Գրիգորիոս,
 Ժառանգ նախնոյն Սուրբ աթոռոց,
 Անուանակիր սեռ ազգայնոց,
 Ի ծով անունն դղեկէն եկեալ,
 Զոր սեփհական ինքեան շինեալ,
 Ի յանառիկս ամրոց հասեալ,
 Հռոմայական Կլայ յորջորջեալ.
 Յորմէ նախնի տերանցն ելեալ
 Յահէ նեղչացըն փախուցեալ.
 Ըզսա կամաւ սըմին տըւեալ,
 Լինել յաւէտ սեփհականեալ:»

(Տէս Տ. Ներսիսի Շնորհալոյ. Բաճ Նախ-
 ապ. 1830 (ՌՄՀԹ) Վենետիկ, էջ 223—224
 Հմմտ. Գրիգոր Երեց-Մտթ. Ուսման
 էջ 504—505:)

Շնորհալոյ այս տողերուն գրութեան թուա-
 կանէն տասը տարի ետքը, 1161—1162, Գրի-
 գոր Երեցն ալ, Մ. Ուսման յատմութեան
 շարունակողը՝ կը գրէ.

«Յայս ամի (1161—1162) տէրն Ան-
 տիոքոս ուր Բրինձ (prince) կոչի եւ անուն
 նորա Սիր Ռենալտ (= Renaud), եկն յաւուրս
 աշնանային եւ յանհոգս եղեալ իջանէր յԱլեք-
 սայ՝ երկիրն. եւ ի բերդն Կաթողիկոսի, որ

Վերափոխման Աստուածածնի
 եւ կենսատու Սրբոյ Խաչի....
 Ներսէս եղբայր հայրապետի,
 Հայոց մեծաց Գրիգորիսի....
 Նստի ի Կլայն Հռոմայանի:»

(Տալեան՝ Ցուցակ էջ 513—514:)

1 Ալեքս. Ա. Կայսր Բիւզանդիոյ (1081—1118):

կողի ծով, ասպատակս սփռէր ի շուրջկայ երկիրն, աւար առնելով եւ գերելով զԹուրքմանսն զոր գտանէր ի սահմանն՝ ունելով ընդ իւր մարդս հազար ընդ ձիաւոր, ընդ ծուլուկ ընդ խարուանտա, ընդ հետեւակ։» (Յես Մտթ. Ուռնայեցի տպ. 1869 Երուսաղէմ, էջ 544։)

* * *

Հնորհայլոյն տողերը շատ արժէքաւոր են եւ աշխարհագրական անվիճելի ճշդութիւն մ'ունին, որուն դժբախտաբար բնաւ ուշագրուութիւն չեն ըրած անոնք՝ որ ծովքը մինչեւ Խարբերդ կամ Արդնի կը տանին։

Իկոնիոյ Սուլթանը Մասուտ (1117—1155) կու գայ «Գերմանացւոց աշխարհը.», այսինքն՝ Գերմանիկ = Մարաշ։ «Աշխարհ», ինչպէս նաեւ «երկիր», բացատրութիւնը նախնիք կը գործածեն բոլոր նահանգ մը կամ գաւառ մը ցուցընելու համար. այսպէս «Մշոյ աշխարհ», «Մշոյ երկիր» ըստած աստե՛ն կը հասկցուի Մուշ քաղաքին, կենդրոնին կապուած երկիրը, Թրքերէնի մէջ գործածուած մէմլէքէթ բառին ընդարձակ առումովը։ — Մասուտ Սուլթանը կ'առնու Մարաշի աւանները, «մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց», եւ ահա այս կողմերը, Եփրատացիներուն մէջ է որ Գրիգորիս Կաթողիկոս իր շինած «Ծովանուն ղղեկէն» կ'ելէ, որովհետեւ անառիկ չէր, եւ կ'երթայ կ'ամրանայ՝ Եփրատացւոց ամէնէն անառիկ —

բերդը, Հռովմէայի, Եփրատի ճիշդ արեւմտեան
ափանց վրայ:

Խարբերդ կամ Արդն եւ կամ ասոնց
մէջտեղ գտնուող Կէօլճիւքը, (Ծովքը?) աշ-
խարհագրօրէն բնաւ Եփրատացիներու մասը չեն
կազմած, ո՛չ ալ կրնան կազմել:¹

Գրիգոր Երէցի տեղեկութիւններն ալ չեն
թողուր որ Կաթողիկոսին բերդը, “որ կոչի
Ծով”, Եփրատացոց սահմաններէն դուրս ելէ:
Որովհետեւ Անտիոքի (Անտաք, Անթաքէ) լատին
իշխանը՝ Ռընաղտ, կու գայ կ’իջնէ, աւելի ճիշդ
կ’ըլլայ ըսել՝ կ’ասպատակէ, իր իշխանութեան
սահմանակից Ալեքսայ երկիրը, ուր է նաեւ
Կաթողիկոսին բերդը, “որ կոչի Ծով”: Յայտնի
է որ Ռընաղտ՝ Ծովաց աշխարհը չասպատա-
կեց, որ շատ հեռի էր Անտիոքի սահմաններէն:
Անտիոքի եւ Ծովաց երկրին մէջտեղ մանր
մունր աւատական իշխանութիւններ ու ճորտու-
թիւններ կային:

Ալեքսայ երկիր ըսուածը Եփրատացոց
մէջ ծանօթ Տիւլիւք կամ Տլուք գաւառն էր,
եւ այս գաւառը՝ Անտիոքի իշխանութեան ո՛չ
միայն սահմանակից այլ նաեւ սահմանին մէջն
էր՝ Անտիոքի զօրաւոր ժամանակներուն: Եւ
արդէն Ռընաղտի արշաւն ու ասպատակումն

¹ Խարբերդ միւտ Ծով է, Ծովաց աշխարհին կամ
երկրին գլխաւոր քաղաքն է: Իր Կէօլճիւքն ալ, անշուշտ,
Ծովայ Ծովքն (— լիւք) է: Եւ շատ հաւանական է որ
Ծովի եւ Ծովի շփոթութեան մ’արդիւնք եղած ըլլայ՝ Ե-
փրատացոց Ծովին նշանացումը Խարբերդի Կէօլճիւքին հետ:

ալ այն վիճակին արդիւնքն է: Տըուք այն միջոցին ճօսլին (Joslin de Courtenay)¹ Գաղղիացի քաջ իշխանին ձեռքն էր: — ճօսլիններ Անտիոքի եւ Եդեսիոյ ալ տիրեցին:

Թէեւ Հեղինակն անծանօթ, բայց գրուածը ծանօթ ընտիր աղբիւր մ'ալ ունինք,² ուսկից բացառիկ ճշդութիւն մը կը բխի եւ Ծովքի աշխարհագրական դիրքը վճռապէս նշանակելու համար ամէն իրաւունք կու տայ մեզի:

«Ընդ այն ժամանակս ազգ Իսմայելեանք... դաւանման բռնացեալ զօրացան յոյժ յեկիցն արեւու (= արեւելքէն) մինչեւ ի սահմանս Եփրատայ տիրեալք:... Որ զայնու ժամանակաւ զհայկապ եւ զամենավայելուչ քաղաքն Եդեսիոյ, որոյ տիրէր աստուածասէր կոմսն ճաւսլին, շուրջ պաշարեալ... առին:... Առին [Եփրատը անցան եւ դէպ ի արեւմուտք քալեցին] եւ զքաղաքն Մարաշ՝ Գերմանիկէ, յաշխարհէ մեծին Անտիոքայ, եւ ուշ եդին բնաջինջ առնել զազգ քրիստոնէից:»

«Եւ արդ թէպէտ եւ ընդիկ աշխարհէն վտարեալ էին սուրբ հայրապետքն Հայոց, ուր Երկիցագոյն աթոռն էր զառաջինն ի Շիրականն անդ (= յԱնի), բայց զայնու ժամանա-

1 Ճօսլին կամ Զօսլինիբէ շատ են. այստեղ յիշուածն է ճօսլին Բ. կամ Փոքր ճօսլին:

2 Այդ աղբիւրն է «Պամ. վարուց Սրբոյն Ներսիսի Ընորհալոյն», արծաթ գրչի մ'արդիւնք, գրուած Յովհանէս վարդապետի մը խնդրանքով. Սոփերքի ԺԴ. հատրին 83 մանր էջերուն մէջ ամփոփուած է՝ 1854ին՝ Ալիշանի սիրուն մէկ Ազգով:

կաւ զետեղեալ ունէին զկայանս բնակութեան
Տէրն Գրիգորիս՝ տիեզերալոյս եղբարբն Նիր-
սիսիւ (Շնորհալի) յերկրին Անտիոքայ, ի
գաւառին Տլքոյ, ի ՓոքրԱրմեն ԴԱԵԱԿՆ
ԾՈՒՎ ԿՈԶԵԱԼ. եւ աղօթէին առ Տէր ապրե-
ցուցանել զնոսա ի չարաթոյն այլասեռիցն եւ ի
մարդադէմ գազանացն... Իսկ ապա տեսեալ
զտկարութիւն զօրութեան մերասեռիցս, եր-
կեան դադարել ի նախասացեալ ԴԱԵԱԿՆ
ԾՈՒՎ, քանզի ոչ ունէր այնչափ ամրու-
թիւն, որ եթէ կարող գոյր փրկել զնոսա
յաշխարհակործան բարկութենէն: Վասն որոյ
դէմ եղեալ՝ կամէին իբրեւ ընդ մէջ Ժո-
վական ալեաց ճանապարհ առնել եւ ան-
ցանել յարեւելս. ակնկալեալ յանդ զօրա-
ցեալ յիշխանսն Տանն Վրաց եւ թագաւո-
րին Ափխազաց: Այլ Տէրն գթած, որ միշտ
ձեռնկալու է արդարոց եւ ոչ տայ թոյլ կոր-
ծանել նոցա տնօրինաբար ներգործեալ աս-
տուածայնապէս, պարգեւեաց նոցա զան-
մատչելի ամրոցն Հոռմկլայ, մերձ առ ափն
աղինաբուղիս գետոյն Եփրատայ, ի ձեռն
աստուածասէր Տիկնոջ քարեքանեալ Կոմ-
սին Եղեսիոյ Ճաւսլընին:¹ Որոց անկեալ ի

1 Դիտել կու տանք որ, ըստ վերակոս պատմի,
արդէն Ծովքէն՝ Հոռմկլայ փոխադրուած էր վաթողիկոսա-
րանին բոլոր հարստութիւնը՝ ի պահեստի առ բարեմիտ
կին,, Ճօսլնի: Այս պարագան ալ կը հաստատուէ թէ
Ծովքը Տլքօ գաւառին մէջն էր եւ Տլքօ՝ Հոռմկլայի հետ
Ֆռանկ երկիր մըն էր: Եւ թէ վաթողիկոսը կը վստահէր
Հոռմկլայի Ֆռանկներուն, որովհետեւ անոնք Ռուբինեանց

նմա ազգայնօք եւ ամենայն զարմիրք եւ սպասաւորօք եւ ամենայն լըմամբ սրբոյ Աթոռոյն, խաղաղացան անդորրաբար ի կասկածանաց եւ յերկիւղէ չարալլուկ բռնաւորացն:» (Տես Սոփեմբը ԺԴ. էջ 45—48):

Ա՛լ անտարակուսելի է որ այս մանրամասն տեղեկութիւններու վըայ Ծովքին աշխարհագրական դիրքը կրնանք որոշել ու վճռել:

Ժով կամ Ժովքը ըսուածը ո՛չ թէ լիճ մըն է կամ Կէօլճիւք մը, այլ բերդի կամ դղենակի անուն. մեր յառաջ բերած պատմական բոլոր վկայութիւններուն մէջ իսկապէս Ծովի = լիճի գաղափար տուող բառ մըն ալ չկայ:՝

Հետ խնամեցած էին (Հմմտ. Շն. պրգ. էջ 189): Կաթողիկոսը՝ եթէ Խարբերդի Ծովքին մէջ եղած ըլլար, որ ոչ-քրիստոնեայներու ձեռքն էր այն միջոցին, չէր կրնար Հռոմկլայի Հետ յարաբերութիւն ունենալ: Թող որ Կաթողիկոսը միշտ հոն էր՝ ուր կը զօրանային հայ իշխանները. արդ՝ այս միջոցին Պիլիկիան էր կենդրոնը, մանաւանդ Գող Վասիլի երկիրը, կենդրոն Գետուն (Պէհէսնի), որուն մօտիկն էին Շուղը եւ Կարմիր վանքերը:

Հռոմկլայի ալ տէրն էր Վասիլ, այսինքն՝ Կաթողիկոսարանի վերածուելէն 39 տարի յառաջ: Ո՛չ միայն Վկայասէր եւ Բարսեղ Կաթողիկոսներ հոն Վասիլի տան մէջ էին, այլ նաեւ Ճաջած հայ իշխաններն ալ: Բուն գորպառը Վասիլին մօտ կենդրոնացած էր: (Սմբատ էջ 91. տես նաեւ ետքը:)

1 Յէր Իսրայէլի Յայսմաւուրքին մէջ ալ, որուն ընտիր օրինակը Պիլիկիոյ Կաթողիկոս, Մեծն Պիրակոս տուաւ Սոյ մատենագարանէն, բերդ կը հասկնայ Ծովով:

“Եւ Կաթողիկոսն Գրիգորիս գնեաց զՀռոմկլայն ի Ֆռանկ իշխանէ միջէ, որում անուն էր Ճօսլին, եւ անդ փոխեաց զԿաթողիկոսարանն. զի մէկտ ցայն բնակէր նա ի Ծովվաֆն ԿՈՉԵՆԸ ԲԵՐԴ: (Յայսմաւուրք. տպ. Վ. Պոլիս 1834. հատոր Բ. էջ 75:)

Ծովը կաթողիկոսին բերդն է. այս բերդը կամ գղեակը «փոքրագոյն» է եւ ոչ-անառիկ: Եթէ, զոր օրինակ, Սեւանայ կամ Աղթամարայ կղզիներուն պէս ըլլար, անառիկ կամ գոնէ գոհարամատչելի պէտք էր ըլլար ծովըն ալ. բայց յայտնի է որ ցամաքային է «կաթողիկոսին բերդը»: Արդ այս բերդը Անտիոքայ իշխանութեան սահմանին մէջ, Տլուք գաւառին մէջ է եւ ոչ ուրիշ տեղ մը:

Զնեք գիտեր թէ Ծովը ինչ եղաւ Աթուռն Հռոմկայ փոխադրութենէն անմիջապէս ետքը: Սմբատ ոպարապետ կը յիշէ զայն՝ Իկոնիոյ «Իմաստուն եւ աստղաբաշխ» Սուլտան՝ Ալատտինի մէկ արջաւանքին ժամանակ (1216ին) գրաւուած բերդերու շարքին մէջ:

«Ապա սլորեցաւ անտի (ի կարուց), եւ երեկ, էաւ զՄելտինի եւ զԽարբերդ եւ զՉմշկածագքն եւ զԱմթ եւ զԾովն ի Գն ի Երուսաղէմ ի Կոնստանդնուպոլս, զամէնն միքեց (= միւլք բրաւ, տիրացաւ) եւ կորոյս զՍուլտանայքն, հայնց որ ելաւ եկաւ Մարայ Սուլտանն Անթափոյ (= Այնթապի) տիրոջ ի յօգն, ու չկարաց իրք առնել. խանգարեաց զամէնն ու փախոյց»: (Սմբատ. էջ 119):

Բ.

Այս իրողութեան՝ Հայոց հոգեւտես աշխարհագէտն ու աշխարհագրագիծը, Հայր Ալիշան միայն խելամուծ է: — «Իր (Գրիգորիս կաթողիկոսի) առաջին նստած տեղն հաւանօրէն էր այն Շուշը անապատի վանքը, ուր եւ Բարսեղ նստէր հրամանաւ Մեծ վկայասիրին. կամ թէ երբեմն հօս եւ երբեմն ի կարմիր վանս նստէին երկոքին հարազատքն, Գրիգորիս եւ Ներսէս. որք երբ լսեցին Անոյ նորէն նուաճիլն ի Փատլունէ յամին 1125, ելան եկան իրենց

ծննդեան տեղը եւ հայրենի տունը, ի ծով,
զոր հայրերնին Ապիրատ ամրացուցեր էր.
իրենք ալ նորէն նորոգելով՝ հօն հաստատեցին
քառորդ դարու մ'ալ Հայաստանեայց տապա-
նակը. որով հարկ է մեր եկեղեցական աշ-
խարհագրութեան մէջ նշանաւոր կէտ մը
սեպել զայս, եւ սրբազան յիշատակներ
ալ փնտռել հօն: Այլ դժբաղդաբար եւ ոչ
իսկ տեղն որոշակի կրնամք նշմարել.
Վասն զի թէեւ ինչուան հիմայ կարծուէր թէ
այս տեղս պիտի ըլլայ Խարբերգի եւ Արղնոյ
միջոց եղած Ծովք լըճին մէջ, որ հիմայ Կէօլ-
ճիւք կ'ըսուի յայլազգեաց, սակայն հին պատ-
մըջաց կարճ յիշատակներն, եւ քաղաքա-
կան վարչութիւնք ժամանակին՝ չեն ներեր
այսքան հեռու տեղ փոխադրել մեր հայ-
րապետները եւ իրենց աթոռը. վասն զի
եթէ այն (Խարբերգու) կողմերն ազատ եւ
հանգիստ ըլլային Թուրքաց ձեռքէն՝ աւելի
յարմար եւ աւելի կեդրոնագոյն հայկա-
կան տեղ մ'ալ կրնային երթալ մեր հայրա-
պետք, ինչպէս որ փափագէին իսկ, իսկ եթէ
Թուրքաց իշխանութեան տակ էին, (եւ
էին հաւաստեալ), չէին կրնար հօն երթալ:
Արգէն այն սակաւ պատմական յիշատակին, եւ
նոյն իսկ Շնորհալին թէ Վիպասանութեան մէջ,
թէ ՅՍ տարի ետեւ Հաւատոյ բանին յիշատա-
կին մէջ՝ զԾով միշտ ԴԱԵԱԿ կ'ըսէ, եւ ոչ
երբեք լըճի նկարագիր կու տայ: Ուրեմն
այս տեղս իրենց առջի բնակած տեղէն՝

Սեաւ լերանց վանքերէն՝ շատ հեռու չէր. Աթոռն քիչ քիչ կամ իբր ոտն առ ոտն կը տեղափոխէր. ՀԱՒԱՆՕՐԷՆ ՄԱՐԱՀՈՒ ԵՒ ԱՆԹԱՊՈՒ ՄԻՋՈՑ ՏԵՂ Մ'ԷՐ. վասն զի հաստատութեամբ կ'ըսուի որ Անտիոքայ լատին իշխանութեան սահմանն էր, եւ ՅԱՏՈՒԿ ԳԱՒԱՌՆ ՏԼՈՒՔ Կ'ԸՍՈՒԷՐ. եւ տաքարիւն ծօսլէն Փռանկ իշխանին կալուած էր. գուցէ ուրիշ Կէօլճիւկ լճի մը մօտ (Կեաւուր Կէօլճիւկ), ուր հնախօս աշխարհագիրը դնեն զՏԼՈՒՔ աւանն:

«Թէպէտ բաւական ամուր էր տեղն, այլ ոչ շատ, եւ ոչ ալ ընդարձակ, վասն զի փոքր դղեակ կոչուի. այլ այն ատեն իրենց համար յարմար եւ չափաւոր երեւցաւ. իսկ մեզ համար շատ ցանկալի է հետաքննութիւն թէ՛ այս տեղւոյս եւ թէ՛ բոլոր Սեաւ լերանց բազմաթիւ վանօրէից, որք ծԱ—ԺԳ դարուց Հայոց ամենէն սրբազան եւ գիտնական դադարքն էին. եւ որոց վրայ այսօր թանձր վարագոյր մը քաշուած՝ կը ծածկէ, ո՞ր գիտէ որպիսի եկեղեցեաց եւ շինուածոց նշխարքներ, ո՞րքան յիշատակաց արձանագրութիւն, եւ հռչակաւ անմահանալի անձանց, մոռացեալ մահու քարեր:» («Շնորհալի եւ պարագայ իւր» էջ 95 — 97:)

Ալիշան շատ լաւ կը ճշգէ Ծովքի աշխարհագրական մերձաւոր դիրքը «հաւանօրէն Մարաշու եւ Անթապու միջոց տեղ մը», Այն տողերը, զոր ես նօտագրեցի, հաւանա-

կանութենէ մ'աւելի ամուր կռուան կ'ընծայէ
իր խորհրդածութիւններուն, Շնորհալոյ սա
տողերուն մէջ

Եկեալ յաշխարհ Գերմանացւոց
առեալ զաւանս քաղաքայնոց
մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց

գծուած սահմանը, որուն մէջն է Կաթողիկոսին
բերդը՝ Ծովք:

Խարբերդի Կէօլծիւքը:

Ա.

Սրուանձտեանց՝ առանց տալու Ալիշանի
անունը՝ կը հերքէ անոր ճիշդ ցուցմունքը, բոլո-
րովին մէկդի դնելով թէ Շնորհալին տողերը,
թէ Սոփերքի յիշատակարանը, ինչպէս նաեւ
Ալիշանի քաղաքագիտական դիտողութիւնները:

Ըստ Սրուանձտեանցի՝ Ծովք կամ Ժով
կամ Ծովիկ՝ Արղնու եւ Մալաթիոյ լեռանց
մէջտեղ կը գտնուի (Թորոս Աղբար. Հտ. Ա.
Յառաջաբան) եւ «Խարբերդի գաւառին մէջ
ամենէն նշանաւոր վայրն եւ վանքն է Ս. Նշան
Ծովքին կամ Ծովք-Դղեկին, ուր շնոր-
հալից շնորհքներով զարգացեր է մեր Ս. Ներ-
սէս Շնորհալին, որ այժմ աւերակ է, անբնակ
եւ մեր Թորոս աղբար հաւքին բնակավայր:
Ութն ժամ հեռի է Ծովք Խարբերդէն դէպ
յԱրեւելեան հարաւ, Տիգրանակերտ գնալու
ճամբուն բերանը: Սոյն գծով կ'երկարին լեռ-
ներ դէպ ի Մալաթիա, որոյ գօտւոյն վրայ

կ'իյնան Կարկառ եւ Պուճախ: Ժողով լերանց վրայ եւ լերանց մէջ խնկամանի մը կը նմանի բաժակաճեւ. ջուրը վճիտ, այլ քիչ մը լեղի. նաւակով չորս ժամ կը տեւէ իր երկայնքն եւ 1 ժամ լայնքը. իսկ խորունկ տեղերը մինչեւ 170 գրկաչափ է. ջրերը թէ՛ իր մէջէն կը բղին եւ թէ՛ շրջապատող լեռներէն կը թափին. Ժողովը կամ Կէօլճիւք գեղը շինուած է Ծովքին հարաւային ափը, զարդարուած ծառատունկերով, ճիշտ իւր հանդէպն է կղզին կամ դղեակը, որ նախ թերակղզի է եղած կից այժմեան գեղին՝ ցամաքէն. բայց երբ հետզհետէ ջուրը կտրեր է ցամաքին պարանոցը, դղեակի ընակիչքը դուրս ելեր են եւ հաստատեր են արդի Կէօլճիւք գեղը. ամէնքն ալ հայ են: Ծերունիք կը պատմեն թէ իրենք ծնած են ի դղեակն եւ մկրտուած ի Ս. Նշան: Հազիւ 50 տարի կայ այս փոփոխութիւնը: ... Նաւակով քառորդէ մը հասանք ի կղզին, որուն հարաւային մասերը լափեր է ջուրն. այս քարին վրայ կը մնան որմունք փլած տաճարին Ս. Նշանայ: ... Ծոփաց հռչակաւոր դղեակն եւ իւր Ս. Նշանայ վանքն ծովակուր եղած լինելով, մեր տեսած բեկորներն ալ պիտի ծածկուին ջրով եւ անհետանան ընդ փոյթ, զի ջուրերը օրէ օր կ'աճին եւ կը բարձրանան. իսկ եթէ վտակներ հոսեցընեն ծովէն, մեծ գանձեր պիտի բացուին մեզ այն ջրոյ տակէն: ¹

1 Վտակը (= ջրանցքը) բացուած է, (սեն քիչ մ'ետքը) բայց «մեծ գանձեր» անշուշտ պիտի չբացուին:

Կէօլճիւկ գիւղն է հայաբնակ եւ բնակիչք կը կոչուին «Ծովեցի»: Կար եւ մի գիւղ լճակիս մօտ քրդաբնակ, զոր կ'անուանէին «քիւրտ Կէօլճիւկ». իսկ հայաբնակն «Կավուր Կէօլճիւկ»:

Կէօլճիւկի եկեղեցին շինուած է Ս. Նշան անունով. ունին եւ մաս մը Ս. Նշանէն. առ որ ուխտաւորք կը գիմեն շրջականերէ. բայց անշուշտ Շնորհալոյ Ընդհանրականին մէջ յիշատակեալ Ս. Նշանը Աթոռոյն հետ փոխադրած էին ի Հռոմկլայ:...

1 Խարբերդի Կիօլճի-կէ, Կաթողիկոսարանի, Աւանդ Ս. Նշանի եւն մասին, նորագոյն տեղեկութիւններ առնելու համար դիմեցի մը Սիբեյի Եղբօր եւ Արաբկիրի Առաջնորդ Յ. Մուշեղ Վարդապետին, որ անձամբ այցելած եւ հետաքրքրուած էր Խարբերդի Ծովի հին եւ արդի վիճակին: Իր նամակին (1902, Մարտ 17 [Թուակիր]) հատուածները բառ առ բառ կը զնենք:—

— Ծովք Խարբերդի քաղաքէն 6¹/₂—7 ժամ հեռի է, դէպի Չնքուշի ճամբուն վրայ. Ծովքի մէկ ու կէս երկու ժամ մնացած Չնքուշի ճամբան դէպի աջ կը ծռի ու կ'երթայ:

— Ծովքի մէջ այժմ գտնուած կղզին, ի հնում կղզի եղած չէ բնաւ: Անի հին գիւղին աւերակներուն մէկ մասն է, ջուրէն դուրս մնացած: Այժմու գիւղը 80—100 տարւան չէնք մըն է: Հետեւաբար այդ կղզին յետոյ ձեւացած է, երբ ջուրերն սկսած են տարածուիլ: Հնութեան մէջ այդ տեղ կղզի չէ եղած բնաւ: Եւ ժողովուրդը կը հաւատէ, թէ երբ տակաւին գիւղը բոլորովին այդ հին տեղէն չէր փոխադրուած՝ այժմու տեղը «Անծնուդ» բլուրի ծնկներուն վրայ, այդ հին գիւղէն կարելի է եղբր ձիով երթալ մինչեւ հանդիպակաջ կողմը «Ղուկասու եազի» (այժմ Կեռվուռ էքիւլք) կողմած եզերքը:

Ծովքին ջրերը հեղահեղ շատցած են, ու Ծովքը իր անկողինը ընդլայնած է: Այս ընդլայնումը կը շարու-

**Նայելով պատմութեան մեզ աւանդած-
ներուն, տարակոյս ունեցած են ոմանք թէ՛
Շնորհալուոյն հօր Ապիրատ իշխանին կառուցած**

նախւի մինչեւ այսօր, եւ տեղական կառավարութիւնը տեսնելով, թէ ջրերու այդ յաջորդական կուտակումը կրնայ վտանգաւոր ըլլալ մօտակայ գիւղերուն եւ արտերուն, Արղբնի մատենի կողմէն ջրանցք բացած է, ուրկէ կը թափի Ծովքի աւելորդ ջուրը:

— Ցեղական ժողովուրդը կ'ըսէ թէ իրենց գիւղէն աւելի վար ուրիշ կղզի մըն ալ կայ. երբեմն թերակղզի, բայց ջուրերու վերջին կուտակումները անոր ալ պարանոցը կտրած, եւ այժմ կղզիի վերածած են, այդ պատճառ այդ կղզին ալ այսօր կը կոչուի «կըյրած» (— կտրուած, բաժնուած):

— Ծովքի այժմու երկարութիւնն է նաւակով 6 ժամ, իսկ լայնքը տեղ տեղ $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ ժամու տեւողութիւն:

— Այժմու «Եւօքիւկ» գիւղին առջեւ գտնուած, ու Ս. Նշան անունով ծանօթ կղզին աւերակներու կոյտ մըն է. կան արտառաշ քարեր. շէնքին ղանազան մասերը (որմերու) կը ցուցնեն թէ քարուկի եղած են: Ցեանուած որմերը կը ցուցնեն թէ այդ շէնքը Եփեղեցի մը եղած է, դիրքով ու երկայնութեամբ փոքր, եթէ անոր մասերը ջուրին խորը չեն թաղուած:

— Այդ կղզի կոչուածին մէջ դղեակի աւերակներու հետք չկայ բնաւ, եւ չեմ ալ յուսար որ գտնուած ըլլայ:

— Կաթողիկոսարանի հետք չկայ բնաւ, եւ ոչ իսկ նշան: Զանացի տեղացիներէ քիչ մը ծանօթութիւն քաղել այդ անցեալի մասին, բայց չյաջողեցայ: Կ'ըսէին թէ շատ մը ձեռագործներ ունէին կանխաւ, որոնց մէջ, այդ անցեալին պատմութիւնը գրուած պիտի ըլլայ եղբր, բայց իրենց գիւղացիներէն մին, այդ ձեռագործները թաղեր է եղբր, ու հիմա մարդ տեղեկութիւն չունի թէ ո՞ր թաղած են անոնք: Ձեռագործ աւետարան մը գտայ միայն, որուն մէջ «Ծովքնի հետ յարաբերութիւն ունեցող մասը ոտ էր, թէ այդ կողմերը կը յիշուի «արգելանաց ուխտ» մը եւ Յովհաննէս Եպիսկոպոս մը, որ «ներքին Ծովուցոյ պաղին կ'որոշէ:

դղեակն, կամ Գրիգորիսին ու Ներսիսին ծնած վայրն եւ կաթողիկոսական աթոռն՝ չլինէր այս Ծովք-Գղեակ. այլ զանազան յիշատակներէ եւ պարագաներէ կը հետեւցընեն թէ՛ Ապիրատին կամ Շնորհալուոյն Ծովք-Գղեակն պէտք էր գտնուիլ Մարաշու Սահմանին մէջ եւ Սեաւ սուրբ լեռնէն հեռու չլինէր. կամ գտնուելու է ճօսլիններու երկիրներուն մօտ եւայլն:

Սակայն ինչպէս յայտնի է, Մարաշու քովեր լիճ կամ Ծովիկ չենք ունեցած եւ չունինք. իսկ խարբերդի այս Ծովիկը խիստ մօտ է Սեաւ լեռան. զի Սեաւ լեռն է Աղձատաղ, որոյ վրայ գրած ենք Թորոս Աղբօր Ա. մասին մէջ, Մալաթիոյ հետ: Աղձատաղին մէկ ծայրն կը վերջանայ Խազի-Խան ըսուած ընդարձակ ու ամայի դաշտավայրը եւ Խազի-Խանն Եփրատով բաժնուած է խարբերդէն: Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեւ լեռան հետ հաղորդակցելու, ալ աւելի կարճ Հռոմկլային հետ, միօրեայ գնացիւք: Աղձատաղը երկարօրէն

Այդ յիշատակարանէն կրնանք եզրակացնել, թէ կանխաւ Ծովքը Նիբիւ եւ հակառակէն Վերի կամ Խաթին բաժանումներ ունէր:

— Այսօր այդ գիպուածաւ եւ արուեստականօրէն ձեւացած կղզիին անունը՝ նոյն աւերակ գիւղին մէջ գտնուած հին եկեղեցիէն (— Ս. Նշան) առնուած կ'երեւի: Վանկոյ Ս. Նշանի մասին տեղացիք ոչ տեղեկութիւն ունին եւ ոչ գաղափար: Գլթ այս եղած է մեր հաւատքը, մեր այնքան նուրբ պրպտումներու միջոցին:

— Ստղդ չեմ գիտեր թէ Ծովքը Պէհանիէն ո՞րքան հեռի է: Հաւանական է որ առնուաղն 15—20 ժամ մը հեռաւորութիւն ունենայ:

կը ձգի մինչեւ Մարաշ, քեսուռն՝ որ մօտ է Մարաշին, հեռի չէ խարբերդէն, եւ զարմանալի չէ թէ Մարաշի տիրապետողաց սահմանն հասած լինի երբեմն մինչեւ մեր Ծովքն։ Նոյն իսկ խարբերդը շատ յարաբերութիւն ունեցած է իբրեւ մերձաւոր Աիլիկիոյ եւ խաչակիր պետաց հետ, մինչեւ իսկ Եգիպտոսի Սուլթանին, Հալէպի ամիրայից եւ Փրանկ իշխանաց, Անտիոքի եւ Եդեսիոյ տիրողաց հետ. ուրեմն կրնար խառնուիլ մեր Ծովքն յիշեալ տեղերու եւ տիրողներու անուանց հետ։

Ինչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատթէոս Ուռհայեցւոյ պատմութենէն, եւ ուրիշ կողմով ալ նկատելով, Արեւելեան հիւսիսային եւ Արեւմտեան եւ հարաւային Հայոց հետ հաղորդակցելու մեծ յարմարութիւն ունէր այս տեղ։ Իսկ դղեակն՝ շինուած է իբրեւ ամուր դիրքի մը եւ ապահով տեղը, պարսպեալ չորից կողմանց պարուրած եւ լեռներով եւ ջրով պատեալ, ինչպէս էր դիրքն Աղթամարայ իւր բերդով եւ տաճարով, յետոյ երկոցունց ալ ցամաքը կտրուած, դղեակն կործանուած, թէպէտ Աղթամարն մեծաշէն եւ հոյակապ կը կենայ իւր տաճարով, եւ անհամեմատ է Ծովն Ծովկիս, Ժայռն Ժայռիս։ Այսպէս շատ բերդեր եւ դղեակներ կան երեք կողմէն ջրով պատեալ, որ ի հնուքն զօրաւոր կը համարուէր, եւ հոն կ'ապաստանէին իշխանաց քով՝ մեր եկեղեցական հովուապետք եւս։ Աստիճանով հանդերձ՝ դիւրին էր վայելել պաշտպանութիւն քրիս-

տոնեայ իշխանաց, որ մտ էին. աստի Սեաւ լերան կրօնաւորաց եւ կրօնաստանաց այց առնել դիւրին էր Նոյնպէս (Թորոս Աղբար, հատ. Բ. էջ 95—101):

Սրուանձտեանցի տեղագրական տեղեկութիւններն ու դիտողութիւնները արժէք մը պիտի ունենային եթէ երբեք ենթադրութիւններու եւ յարանուանութիւններու մնար խընդիրը: Յորչափ Շնորհալին, Ծովքի ծնունդը, իր հարազատ գրչով՝ Իկոնիոյ Մասուտ Սուլտանի արշաւանքին սահմանը կ'որոշէ Մարաշի աշխարհէն «մինչ ի կողմանս Եփրատացւոց», եւ այս արշաւանքին տեւականքով «հանուրց Հայոց», հայրապետը կ'ելլէ «ի Ժովանուէն դղեկէն», եւ ցորչափ Սոփերքի թանկագին տեղեկութիւնութիւններուն համեմատ, այն ատեններ (զայնու ժամանակաւ) Պահլաւունիք՝ «Տէրն Գրիգորիս տիեզերալոյս Եղբարքն Ներսիսիւ», իրենց բնականութեան տեղը, կայանքը հաստատած էին «յերկրին Անտիոքայ, ի գաւառին Տլքոյ, ի փոքրագոյն դղեակն Ծով կոչեալ», բոլորովին աւելորդ է մինչեւ խարբերդ երթալ:

Թող այս ակնյայտնի վկայութիւնները, կարելի է մտածել թէ Շնորհալոյ պէս փափուկ սրտի մը չխօսէր Խարբերդի ծովին այնչափ գեղեցիկ դիրքն ու տեսքն եւ մենք հիմայ չունենայինք քանի մը վիպասանական տողեր Ս. Հայրապետիս օծուն գրչէն: Ի՛նչպէս պէտք է քացատրել մանաւանդ գոնէ Խարբերդ անուան զանցա-

ռութիւնը: Ժողովաց աշխարհին այդ նշանաւոր քաղաքը՝ գոնէ անգամ մը յիշուելու չէր ծովքի դիրքը որոշելու համար. Շնորհալին որ այնչափ ճշգութիւն եւ մանրամասնութիւն կը սիրէ իր վիպասանութեան մէջ: Կարելի՞ է մանաւանդ որ այնքան ստուգապատում կենսագրող մը (Սոփերքի մէջ), երբ ընդհանուրէն կը մասնաւորէ իր աշխարհագրական տեղեկութիւններն եւ դիտել կու տայ նախ Երկիրը (Անտիոք), ետքը Գաւառը (Տըֆ), եւ վերջապէս փոքրագոյն դղեակը (Ծով), կարծես համակենդրոն երեք շրջանակներ գծելով, այսպիսի պատմագիր մը, կարելի՞ էր որ զանց ընէր այս «Ծով՝ լերանց վրայ եւ լերանց մէջ»: Ասի կը նշանակէ որ յիշատակագիրը շատ լաւ կը ծանչնայ, շատ լաւ գիտէ Ծով կոչուած փոքրագոյն դղեակին աշխարհագրական դիրքն ու տեղը:

Բ.

Սրուանձտեանց, սակայն, իր տեղագրական դիտողութիւններուն մէջ քանի մը կարեւոր կէտերու վրայ ծանրացած է.

1. «Մարաշու քովեր լիճ կամ Ժովիկ չենք ունեցած եւ չունինք»: Ասի պարզապէս Ծովք կամ Ծով կոչումէն յառաջ եկած նախապաշարում մ'է: Յառաջ բերուած վաւերական աղբիւրներու մէջ իրական Ծովի գաղափար տուող շեշտ մ'իսկ չկայ: Ասկից զատ՝ պատճառ մը չկար որ եթէ «Ծով կոչեալ» դղեակը ծո-

վու = լճի մը մէջ էր, գօնէ կղզի, կղզեակ
բառերէն մէկով կամ միանգամայն երկուքով
չցուցուէր փոքրագոյն դղեակին հաստատուած
կէտը: Աղծամար, զոր Սրուանձտեանց բաղդա-
տութեան դրած է Ծովքի հետ, կրնանք աւել-
ցնել նաեւ Սեւանը, ասոնք միշտ կղզի, վանք,
անապատ կոչուած են: Բայց Ապիրատին շինած
կամ վերանորոգածը ոչ կղզի էր ոչ ալ վանք
կամ անապատ. այլ բերդ մը, դղեակ մը, որ
Ժամանակի մը համար պատսպարան եղած է
“հանուրց Հայոց”, կաթողիկոսական Աթոռին:
Եթէ վանք կամ անապատ եղած ըլլար, գօնէ
Սեւա լեռան աւերակ վանքերու շարքին մէջ
տեղ մը գրաւած պիտի ըլլար մանաւանդ իբր
կայանք գրասէր, ուսումնասէր կաթողիկոսի եւ
Շնորհալուոյ պէս Վարդապետի մ’ատեն:

Տլուք գաւառին փոքրագոյն դղեակը, ըստ
ամենայն հաւանութեան, քովը կամ մօտերը
գտնուած լճակի մ’անունով կոչուած ըլլայ
Ծով: ¹ Եշխարհագրութեան մէջ շատ սովորա-
կան երեւոյթ մ’է այս. շատ մը քաղաքներ ու

¹ Եւ իրաւի Սֆ ուներ Հովտի մէջ ոչ-իրական
Ծով (= լճակ) մը, զոր հեռզհետէ ցամքեցընելով մշա-
կելի հովտի մը վերածած են գիւղացիք. այս Ծովը կը
գոյանար Սֆի լեռներէն ձիւնհալի ատեն եւ ամառն կ’ամ-
փոփուէր: Դեռ հիմայ ձիւնհալը այդ երեւոյթը կու տայ,
կարնոյ Ծովակին պէս, զոր կը յիշեն նախնիք, բայց ստու-
գիւ այսօր Ծովակ լուռի կարին, այլ շա՛ք մը կամ ձր մը,
լճացած ջուր մը կարնոյ քաղաքին հիւսիսային կողմը:

Այնպէս որ Սֆ եւ Ծով բառերուն մէջ կը թելա-
դրուիմ խնամութիւն մ’ալ տեսնել եւ ըսել թէ Սֆ
աղաւաղումն եղած ըլլայ Ծովին, եւ կամ թէ Սֆ թէ

գիւղեր իրենց դիրքը լաւ շէշտող ոճեւէ պարագային կը պարտին իրենց անունները. Զորօրինակ, քանի մը հատ յիշելու համար. Դուին կը նշանակէ Բլուր, որովհետեւ Բլուրի վըայ կամ քովը շինուած է Երասխի հովտին մէջ: Մեծամօր կը նշանակէ Մեծ Ճահիճ (= մօր), թէ գետի եւ թէ ճահիճի անուն մ'է: Տաւրոս (= Տօրոս) կը նշանակէ ցուլ, որովհետեւ շատ ցուլ (taureau, buffle, boeuf) կը գտնուի Կիւդնոս (= Թարսուս Չայը) եւ Պիռամիոս (= Ճիհան) գետերու կազմած դելթային վըայ. Տօրոս, որ նոյն իսկ իր ցուլ թարգմանութեամբն ալ յիշատակուած է Փ. Բիւզանդի մէջ.¹ —

շատ հին կոչում մ'է, նախնիք Ծովի հետ նոյնացուցած ըլլան: Ամեն պարագայի մէջ Սֆը եւ Ծովը իրարու միացնող աղբիւր մը կայ:

Ծովի (= լճակ) փոխաբերութիւն մըն ալ կայ անպատճառ. Շնորհալույ սա սողերուն մէջ:

«Որ ի ծովին յայն (= Ծովք գղեկ) պատահեալ

ի տեսարանն իւր ծովայիւղ (Շնորհալի էջ 554):

Թէեւ մութ տող մըն է «ի տեսարանն իւր ծովայեալը, բայց միշտ Ծովին պատկերն լճացած կամ ծովացած ջուրին գաղափարն է որ կը թելադրէ զայն: Շնորհալույ կենսագիրն ալ նոյն կերպով թելադրուած է. «Վասն որոյ դէմ եղեալ կամէին իբրեւ ընդ մէջ ծովային տէրաց Գաւապիսի տանել եւ անցանել ընդ արեւելոյ եւայն (տես վերագոյն էջ 11):

1 «Յակնադրերն ի ներքոյ Խորհրդի մահնատեղոյն Հերակլէայ, որ կայ դէմ յանդիման լերինն մօծի, որում Յիւլի անուանեալ կարդան» (Փ. Բիւզանդ, Գ. 14: Հմտ. նաեւ անդ 7, 8):

Հմտ. «Cilicia mot qui paraît dériver de *κίλιξ-χός*, et fait allusion au buffle ou boeuf, symbole de Tarse, métropole de la province. Le buffle,

“Շինեցին եւ ինքեանք (= Զաքարէ եւ Իւանէ) գիւղ մի մերձ ի Ծովակն փոքրագոյն՝ անհնարին խորութեամբ, եւ անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին ՏՋԻԿԱԾՈՎ, քանզի բազում մօրասէր եւ տղմասէր սողունք կային.” (Կիրակոս էջ 112): — Այն[թապ], որ եթէ դիցաբանական ծագում մը չունի, ըստ աւանդութեան աղբիւրէ (ջերմ-աղբիւր) առած է իր անունը, որ նախ բերդի ու ետքը քաղաքի անունը եղաւ: — Տլուք, դիցաբանական ծագում մ’ունի եւ ինչպէս պիտի տեսնենք, Արամազդի մակդիրն է: — Սեաւ լեռ. Տօրոսի այն շղթան, որ մթին կամ սեւ հող ու ժայռ ունի եւն եւն եւն՝ բիւրաւորներ:

Հետեւաբար կարելի չէ պնդել թէ Տլուք դաւառի փոքրագոյն դղեակը՝ Ծով կոչուած ըլլալու համար՝ անպատճառ պէտք է որ ծովու (= լճի) մը մէջ եւ մանաւանդ Խարբերդի Կէօլճիւքի (= լճակ) մէջ գտնուի: Այսպիսի տրամաբանութիւն մը շատ տարօրինակ է:

dès les temps antiques, abondait en Cilicie, surtout dans le delta formé par les eaux de Cydnus et du Pyram, où on le trouve encore aujourd’hui à l’état sauvage. (V. Langlois VOYAGE DANS LA CILICIE p. 4.) — Հաւանաբար Տօրոս = ցաւ կոչումը առած ըլլայ Ասիոյ այդ ահագին լեռնաշղթան՝ նոյն իսկ իր նստուածքէն որ հսկայական ցուլի մը տպաւորութիւնը կ’ընէ կարծես: — Հոս կրնանք յիշել Cilicieէն առնուած Ciliceն, մաղեղէն սեւ՝ ապրանքը, որուն դեռ ընտիրը կը շինեն Այնթապ խաղաններ (= մութաֆ) եւ վաշկատուն ցեղեր կը գնեն վրան շինելու համար որոնք կը յիշեցնեն “զվրանս Կեդարու” սեռ եւ Գիւլէյի:

2. «Իսկ Խարքերդի այս ծովիկը, կը յարէ Սրուանձտեանց, խիստ մօտիկ է Սեաւ լեռան. զի Սեաւ լեռն է Աղճատաղ:...

Մեր այս Ծովք ունի կարճ գծերով ճանապարհներ Սեւ լեռան հետ հաղորդակցելու, ալ աւելի կարճ Հոռմկլային հետ, միօրեայ գնացիւք.», եւն:

Դժբախտաբար Սրուանձտեանց պտտած ու աչքով չէ քննած Կիլիկիան, Եփրատացիքը, հետեւաբար այս երկիրներու մասին իր խօսքերը վերապահութեամբ միայն կրնան յարգուիլ:

Աղճատաղ (= Սպիտակ լեռ) ոչ թէ ամբողջ Սեւ լեռն (= Գարատաղ) է, այլ Սեւ լեռան գօտիներէն մէկը:

Սեաւ լեռ կամ Սեաւ լերինք՝ Տօրոս լեռնաշղթային այն օղակներուն մէջ է, որ Կիլիկիոյ հիւսիսային-արեւելեան գիծերուն վրայ կը լեռնանան ու կը դաշտանան Անտիտօրոս անունով: Անտիտօրոսը իր արեւելեան-հարաւային գօտիներով կը միանայ Ամանուսի, Տօրոսի մէկ ուրիշ գծին հետ: Այս դիրքը շատ որոշ է: Դիտեցէք վարպետի մը ձեռքէ ելած քարտէսի վրայ Իսկէնտէրունի ծոցը:¹ Ծոցին հարաւային կողմը՝ Իսկէնտէրունի վրայ բար-

¹ Կ. Շըլլմյէրգեր, իր Un Empereur Byzantin գործին մէջ (էջ 212) դրած հիւսիսային Ասորիքի քարտէսին վրայ շատ ճիշդ լեռնագրած է Ամանուսը կամ Սեւ լեռը, Ամանուս ար Կիլիկիան կը զատէ Ասորիքէն (տես առջ. էջ 160):

ձրացող եւ դէպ ի ներսերը տարածուող բարձունքները, որոնց մէջէն կը կտրէ կ'անցնի մեծ խճուղին, Ամանոսի (= Սեւ լեռան = Կեաւուր Տաղը) դրունքը կը կազմեն: Ծոցին անմիջապէս արեւելեան կողմը եւ դէպ ի հիւսիս բարձրացող լեռնային մութ գոտիները, Սեւ լեռ, Սեաւ լեռինք կը կոչուին եւ հիմայ թրքերէն Կեաւուր տաղը, այսինքն՝ Հայոց լեռ կամ Հայլեռ. կոչում մը, զոր ես լսեցի Հասանպէյլի գեղին մէջ՝ 1893ի Յուլիս-Օգոստին, Ճամբորդութեանս միջոցին:¹ Սեաւ լեռինք պաշտօնա-

¹ Ընորհալոյ տողերէն ալ բաւական որոշ սահման մը կրնայ գծուիլ: Վիպասանելէ ետքը թէ ինչպէս Գրիգոր Վկայասէր Եգիպտոսէն վերադառնալով ուղղակի Սեաւ լեռը գնաց.

Զօթեւանօք զանց արարեալ
Մինչ ի Տաւրոս լեռան հասեալ.

.

Ի վայելուչ յայն վայր եկեալ
Հովուապետին ըզօգնացեալ,
Ի Սեաւ մին լեռան անուանեալ.

Ուր են հոգիք լուսաւորեալ:

.

Ի մէջերկրեայս անգուստ փոխեալ.

Որ Եփրատայ մերձ արւայեալ.

Քաղաք գիւղ իմն անուանեալ,

Յոր հուպ է վանք Կարմիր կոչեալ.

(Ը. Վեպ. էջ 548—549):

Ըստ այսմ Կարմիր վանքը, Սեւ լեռան նշանաւոր մենաստանը, քետնի (= Պէհէսնի), որ Եփրատի մէկ ճիւղին վրայ, շատ մօտիկ է: Եւ Սեւ լեռը, որ Ամանոսեան գոտիներէն դէպ ի արեւելեան հիւսիս կը տարածուի բուն Կեաւուր տաղին (Հասանպէյլի ուղղութեամբ), Սոֆ, Ցիւլիք, Հոռովկայ մինչեւ Պէհէսնի իրարու կը շղթայէ: Դիտել տանք որ Հասան-Պէյլի, շատ նոր անուն մ'է. հին

պէս ծէպէլ ի պէրէքէթ՝ կը կոչուի հիմայ՝
համանուն սանճագի անունով:

Տօրոսը այնչափ անուններ ունի որչափ իր
գօտիները: Սեաւ լեռները, կ'երկընձան կը տա-
րածուին դէպ ի Մարաշ, Այնթապ եւ Այն-
թապի ճիշդ հիւսիսային կողմը Սոֆի եւ Տրուքի
բարձունքներն ալ գրկելով կ'անցնի մինչեւ
Եփրատի եզերքը, Էհնէշ, Հոռմլլայ: Բուն Սեւ
լեռը գոնէ իր եթէ ոչ ամբողջովին մէջ,
գոնէ գրեթէ-ամբողջին մէջ Կեալուր տաղը
ըսուածն է: Իսկ Տրուք, որ շատ կարեւոր տեղ
մ'ունի մեր ճշդած աշխարհագրական դիրքի
վրայ, իր անունը անվթար պահած է մինչեւ
հիմայ՝ Այնթապի հիւսիսային բարձունքներու
մէջ: Տօրոսի այն մասերը, որ այլեւայլ դիր-
քով շղթայուած են Սեւ լեռան, կ'ըսուին
Քիւրտ-տաղ (= քրդաց-լեռ), Գարատաղ
(= Սեւ լեռ), Ազճա-տաղ (Սպիտակ-լեռ) եւն:

Յայտնի է որ Ազճա-տաղ չի կրնար
Սեաւ-լեռ ըլլալ այսչափ որոշ բաժանումներու
եւ կոչումներու մէջ:

անունը չեմ կրցած ճշդել. շուրջանակի ունի վանքերու
եւ ամրոցներու ցրիւ ցրիւ աւերակներ. ասոնցմէ մին Հա-
ռանկէյիէ հիւսիսային Սրեւելեան կողմը, պուրակներու
մէջ, կ'ըսուի Ղարա Վէնք. Ղարա (= Սեաւ), Վէնք
(= Վանք), որ սիրուն հակադրութիւն մը կը թելադրէ
ինծի Կարմիր-Վանքի հետ: Սեաւ Վանքէն զոր ողջունեցի
1893, Օգոստ. 31, Շարաթ օր մը, Եկեղեցին միայն մնա-
ցած է իր աւեր ու ամուր պատերով:

1 Ճէպէլիպէրէքէթ կը նշանակէ առատ, օրհնեալ
լեռ: Գը յիշեցնէ սաղմոսը «լեռն պարարտ, լեռն
մածեալ»:

Սրուանձտեանց դիտել տուած է որ խար-
 քերդի Ծովքը « ունի կարճ գծերով ճանա-
 պարհներ Սեւ լերան հետ հաղորդակցելու,
 ալ աւելի կարճ հոռակային հետ, միօրեայ
 գնացիւք », եւն: Սրուանձտեանց չէ տեսած
 Հռովկայն, ես ալ խարքերդի Ծովքը չեմ տե-
 սած. բայց Հռովկայ երեք անգամ ուխտաւոր
 եղած եմ Այնթապէն. վերջինը (1889)¹: Արդ՝
 Այնթապէն Հռովկայ ճիշդ մէկ օրուան
 ճամբայ է. չեմ գիտեր թէ ինչպէս կրնայ
 խարքերդի Ծովքէն ալ նոյնպէս « միօրեայ գնա-
 ցիւք », աւելի կարճ ճամբայ մ'ըլլայ: Գոնէ իմ
 քննած ո՛ր եւ է քարտէս՝ այդպիսի կարճ ճամբայ
 մը չեն գծած կէօլճիւքէն — Հռովմ-կայ. ընդ-
 հակառակը շատ աւելի երկար ճամբայ մը:
 Ասկից զատ խարքերդ եւ իր Ծովքը Եփրատի
 արեւելեան կողմն են. մինչ Տլուքի Ծով կո-
 չուած փոքրագոյն դղեակն Այնթապի հետ՝
 Եփրատի Արեւմտեան կողմն են:

3. « Ի՛նչպէս կրնայ տեսնուիլ Մատ-
 թէոս Ուռհայեցւոյ պատմութենէն, եւ ու-
 րիշ կողմով ալ նկատուելով, արեւելեան
 հիւսիսային եւ արեւմտեան հարաւային
 Հայոց հետ հաղորդակցելու միծ յարաբե-
 րութիւն ունէր ԱՅՍ ՏԵՂ (= այսինքն՝ խար-
 քերդի Ծովքը): Մատթէոս Ուռհայեցւոյ տե-
 ղեկութիւններն, ընդհակառակը բնաւ նպաս-
 տաւոր չեն. որովհետեւ Ուռհայեցին միշտ կը
 զբաղի Միջագետքի, Ասորիքի, Եփրատացւոց եւ

¹ Տես ետքը, Հռովմ-կայ, Ծանօթ. 7:

Պաղեստինի դէպքերով: Մանաւանդ Ուրֆայի եւ Այնթապի ուղղութեամբ Եփրատի Արեւելիան ու Արեւմտեան կողմերուն պատմութեամբ մանրամասնօրէն զբաղած է Ուռհայեցին:

Քաղաքական գործերը, մանաւանդ այդ աւատական դարերու մէջ, կրնային առաւել կամ նուազ շրջանակներու վերածուիլ շուտով եւ այսպէս ոչ միայն խարսերդ, այլ նոյն իսկ Բիւզանդիոնի կայսրները, Եգիպտոսի Սուլտաններն ու խորին Ասիոյ խաները՝ Եւրոպիոյ խաչակիրներն ալ կրնային գալ իրենց զօրութիւնը թափելու եւ չափելու երկրի մը վրայ, որուն բախտը դարձած էր: Թող որ Ուռհայեցոյ յիշատակած միջոցին իսկ, 1123—1124, խարսերդ թըքաց Պալակ ամիրային ձեռքն էր, եւ Ճօսլին ու Գալէրան բանտուած էին հոն՝ մերդին մէջ, որոնք շատ շուտ ազատուեցան Պհսնիի բերդէն օգնութեան գացող 15 քաջերու շնորհիւ, երբ Պալակ Հալէպ կը գտնուէր: Ուռհայեցին բարեբախտաբար դիտել կու տայ

1 խարսերդի այդ նշանաւոր բերդին նկատմամբ Մուշէշ Արդ. կը գրէ. «խարսերդի հին բերդը որչափ որ գիտեմ, կը գտնուի քաղաքին հիւսիս-արեւելքը. բերդին մեծագոյն մասը քանդուած է այսօր. բայց նախագուռը իր կամարով եւ ներքնադռներէն ու ներքին բաժանումներէն ոմանք դեռ կիսով կանգուն կը մնան: Այդ նախագուռը իր երկու կողմերուն վրայ տակաւին կը կրէ ինչ ինչ կենդանակերպ նշաններ եւ պարսկական խոշոր արձանագրութիւն մը:

Անցեալ տարի (= 1901) Ամերիկայի հիւպատոսը իր մէկ բանախօսութեան մէջ պատմութիւնը ըրեր է այդ բերդին եւ. ըսեր է թէ խաչակիրներէն 40—50 ընտանիքներ այդ

Թէ Պալակ երբ լսեց իր կալանաւորներուն ազատումը, «յարուցեալ որպէս զարծուի, եւ յաւուրս հնգետասան հասանէր անդր» (էջ 445): Հալէպէն խարբերդ տասնեւհինգ օրէն կը կտրէ այն ալ արծուի պէս: Հիմայ Հալէպէն Հռովլայ, շատ շատ չորս օրուան ճամբայ մըն է, եւ Հռովլայէն ալ «միօրեայ գնացիւք» կարելի է խարբերդի Ծովքը երթալ, ըստ Սրուանձտեանցի, հինգ օրուան ճամբայ մը պէտք էր ըլլալ Հալէպէն խարբերդ, եւ ոչ Թէ տասնեւհինգ օրուան, արծուի Թռիչքով:

Ուռ հայեցւոյ պատմութիւնն երբեք նպաստաւոր չէ այս կողմէն, Տլուքի Ծովքը, խարբերդ փոխադրելու համար: Պահլաւունիք ինչպէս կրնային իրենց Թշնամիներու կալուածին մէջ բնակիլ: «Ուրիշ կողմով ալ նկատելու» բացատրութիւնը գոնէ շատ պիտակ կը մնայ այսչափ իրողութիւններու հանդէպ:

Շնորհալոյ վիպասանութեան քանի մը տողերը եւ մանաւանդ Շնորհալոյ վարուց պատմութիւնը բացարձակապէս բաւական էին ծով կոչուած փոքրագոյն դղեակին աշխարհագրական դիրքն որոշելու Անտիոքի երկրին, Տլուք գաւառին մէջ. բայց որովհետեւ Սրուանձտեանց իր աշխարհագրական ապացոյցներով յայտնապէս հերքել ուզած է այդ աղբիւրները, կարծեմ Թէ այս տողերը պէտք էին:

Բերդին մէջ բանտարկուելէն վերջ՝ բերդին պարիսպներէն վար նետուած են:

Հիւպատոսին այս յիշատակութիւնը ճշուի՞նի եւ Պալէրանի բանտարկութեան դէպքը պէտք է ըլլալ:

Ս Ո Փ

Այսչափ ապացոյցներէ ետքը՝ թէ կաթողիկոսին բերդը՝ Ծով, Տլուք գաւառին մէջ է, կ'ուզենք այն բերդին տեղն ալ նշանակել։

Այնթապի հիւսիսային արեւմտեան կողմը Սեւ լեռան շղթային վրայ՝ կը բարձրանան շատ մը սարեր, որ երկու խումբի բաժնուած են, Պէօյիւք Սոֆ (= Մեծ Սոֆ) եւ Բիւլիւք Սոֆ (= Փոքր Սոֆ) անունով։

Այս սարերու կողին ու քղանցքին վրայ ցանուած են տասնեակ մը թրքաբնակ փոքրիկ գիւղեր, աղբիւրներով սառնորակ։ Սոֆի գիւղերը Այնթապէն հեռի են 4—5 ժամ։ Բարեկեցիկ քաղաքացիներու համար ընտիր հովոց մըն է Սոֆ. մանաւանդ համաճարակ հիւանդութիւններու ատեն՝ հոն է որ կ'ապաստանին։

Սոֆը, ուրեմն, անձուկ իմաստ մը չունի՝ մի միայն գեղի կամ լեռի մը վրայ, այլ՝ կ'ընդգրկէ տեղագրական բաւական ընդարձակ շրջանակ մը։ Տլուք գաւառին մէջ։

Մեծ Սոֆ՝ կ'ընդգրկէ հարաւային արեւմտեան ամենէն բարձր սարերը եւ կը տիրէ գեղեցիկ հովտի մը կամ գետնադաշտի մը վրայ, որ փռուած է իր առջեւ։ Փոքր Սոֆը կազմող սարեր իր հովիտներով կամ դաշտերով՝ կը լրացնէ այդ բաժանումը, որ, անշուշտ, հին բան մը չէ։

Մեր հետազոտութեան տեղագրական բուն կէտը Մեծ-Սոֆն է, իր այդ գեղեցիկ հո-

վիտով կամ դաշտագետինով, որուն կից, հիւսիս. արեւելեան կողմին վրայ, կը բարձրանայ բրգաձեւ բլուր մը կամ սար մը: Այդ բլուրը կամ սարը, որու գագաթին տրամագիծն է 5—6 մէտր, հիմայ կ'ըսուի «Գալա» (الغاب = ւլայ, բերդ, դղեակ):

Եւ իրաւի, բլուրի կիսուն վրայ, այսինքն՝ մէջ տեղերը, պարսպի հետքեր կան. ո՞ր գիտէ քաներորդ պարսպի. վասն զի գէշ կերպով քանդուած է բերդը.

— Ծովքի, Կաթողիկոսի բերդին, Փոքրագոյն դղեակի ամրութիւններէն մնացած պարիսպներու հետքերն են ատոնք:

Ծով-դղեակի քարաժայռ ու քարակարկառ ցցուածքը ոչ միայն բարձր է բաւական, այլ՝ քիչ մըն ալ անառիկ: Ամէն կողմէ սեպացած:¹ Իր ոտքերէն կը բղխին միշտ՝ աղբիւրներ սառն եւ վճիտ², որոնք մինչեւ 12—13 տարիներ յառաջ կը լճացնէին իր առջեւ փռուած հովիտը, որ ձիւնհալի ատեն կը զայրանար, կը ծովանար:

1 Ինձի այնպէս կը թուի թէ նոյն իսկ Սարգիս Շնորհալի այսպիսի բարձունքէ մը կ'առնու իր օրինակը:

— «Զոր օրինակ՝ որ ի բարձրագունի կալով տեղով կամ ի վերայ վիմի՝ յամենայն կողմանց սեպացելոց եւ ի ներքոյ ոտին կռուան ոչ ունիցի. այլ ի վերուստ հայեցի ի խորան՝ նշմարել մարգարիտս գեղեցիկս է: Կամ ակունս պատուականս, ոչ միայն տեսանիցէ, այլ առ երկիւղի անկանելոյն զարհուրեալ թմբեացի», (ՄԻՆ. Կաթող. տպ. 1828—28. էջ 42):

2 Այդ աղբիւրներ հիմայ կը կրեն թրքերէն խոշոր առնունքեր. որոնց նշանաւորներն են. Կերտէ, Պերտէ, Երտէ, Պերտէ, Սփ:

վերագոյն (էջ 24—25, ծանօթ.) կ'ըսէինք թէ "դեռ հիմայ ձիւնհալն այդ երեւոյթը կու տայ, եւայլն: Բայց նորագոյն տեղեկութիւններու համեմատ՝ երկրաբանական շատ մեծ փոփոխութեան մը ենթարկուած է լճի կամ Ժովի երեւոյթն առնող այդ դաշտագետինը, կարծես միանգամայն լուծելու համար այն կնճիռը եւ վերջ տալու համար այն գաղափարին, որուն համեմատ Վաթողիկոսին բերդը, Ժովքը, անպատճառ Ծով մը պէտք էր ունենար իր քով կամ Ծովի մը մէջ շինուած ըլլար(?):

Ծովացող դաշտագետինը ցամքեցընելու համար բաւական աշխատութիւններ եղան քառորդ դար յառաջ, որպէս զի մշակութեան յարմար կոյս եւ յուսթի հող մը երեւան գայ: Զբանցքներ կը բացուին առանց ճարտարագիտական հաշիւներու. հետեւաբար գործը չի յաջողիր եւ յուսահատած կը լքեն ծովը¹:

Բայց 12—13 տարի յառաջ Սոֆի գիւղացիք մեծ զարմանքով կը դիտեն որ ծովացած ջուրը ինքնին կը քաշուի, կը ցամքի, կ'անհետանայ բոլորովին:

Խնչ եղած էր արդեօք: — Դաշտագետնի արեւմտ. հիւսիսային կողմը, մէջտեղէն, բնական ծակ մը, խառնարան մը բացուած է՝ մօտաւորապէս 10—15 մէտր տրամագծով, անշուշտ

¹ Այս աշխատութեան համար շատ ժամանակ եւ գրեթէ իր բոլոր ունեցածը վատնած է Գալէշեան մականունով Այնթապցի հայ մը (865 թրք. Ա-էր-թիւր, ճիշտ 45, 1902, Ն^o 49, էջ 433):

տեղի տալով իր վրայ ծանրացող ջուրի դարաւոր ճնշումներուն:

Այս ահագին ծակը շատ հեաաքքրական է. նախ՝ դաշտագետնի հողը կը ներկայանայ իբր 10 մէտր թանձրագոյն խաւով մը. այս պարարտ խաւին անմիջապէս կը յաջորդեն վիթխարի ժայռեր, որ իրենց յաւիտենական անդդդեղի հիմերուն վրայ կը բարձրացընեն Սոֆի ժայռոտ սարերն ու բլուրները եւ Կաթողիկոսի սեպացած բերդը: Երկրորդ, այս ծակն ընդերկրեայ ճամբաներ ունի, որոնք կը տանին, ոմանց ըսածին նայելով, մինչեւ Պազարճըզ ըսուած մեծ դաշտը, որ կը տարածուի Սոֆի եւ Մարաշի մէջ:

Այսպէս բնականօրէն եւ յաւէտ ցամբած «ծովացեալ տեսարան»ը, Սոֆի այդ կոյս դաշտագետինը, գուշակուածի՞ն պէս շատ ընտիր հող մ'եղած է մշակութեան համար:

Տարակոյս չկայ որ Սոֆը ոչ միայն Եկեղեցական պատմութեան համար կարեւորութիւն մ'ունի, այլ նաեւ հնագիտական եւ երկրաբանական հետազօտութիւններու համար բոլորովին անմշակ դաշտ մըն է¹:

Ծովքի պատմութիւնը միջին դարու ասպետական բարքերը ծածկող բերդերու պատմութիւններէն չէ անշուշտ: Եթէ Ապիրատի պէս քաջազուն իշխանի մը ամրոցն էր Ծովք, էր

1 Կաթողիկոսի բերդի աւերակներուն մէջ երկաթէ մանր խաչ մը գտնուած է: Պեղումները ինչեք երեսան պիտի չբերեն:

նոյն ատեն Տուն մը, որ ծնունդ եւ սնունդ տուաւ Հայոց երկու կաթողիկոսներուն, եւ պատսպարան մը՝ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին: Հետեւաբար Ծովքի պատմութիւնը բոլորովին տարբեր նկարագիր մ'ունի մեզ համար իր նմաններուն մէջ: Գոթախտաբար այդ հետաքրքրական պատմութենէն շատ քիչ բաներ հասած են մեզ: Արդեօք անխնայ ժամանակի ժանիքներէն աղւոր բաներ մը խնայուած չէ՞ այս մասին: — Հաւանաբար:

Ինչ որ ես կրցայ հետազօտել այդ խնայուածներէն, ահա՛ ատոնց արդիւնքը: Ասի թերեւս գրգիռ մ'ըլլայ աւելի լայն եւ բազմակողմանի շրջանակի մը մէջ ուսումնասիրելու Սոփը:

Ինծի ծանօթ եւ պատմական արժէք ունեցող հատուած մըն ալ կայ Սոփի մասին, որ կը վերանայ ԺԴ^ր դարու առաջին կէսը: Հիւճրէթի 803 թուին, էլ Այնթապի պատմիչը, Լանկիթիմուրի արշաւանքներէն իր կրած վնասներն ու նեղութիւնները նկարագրելու ատեն՝ դիտել կու տայ թէ ինչպէս Այնթապէն փախաւ մթին եւ անձրեւստ գիշերով մը եւ խեղճ ու կրակ երեք օրեր անցուց Սոփ լեւան վրայ իր կնոջ, իր զաւկին եւ իր բարեկամներուն հետ, անշուշտ ասպնջական յարկերու տակ (Տէս Կիլիկիա էջ 366):

Շատ հաւանական է որ էլ-Այնթապիի ատեն աւելի բարգաւաճ գիւղերէ կազմուած ըլլար Սոփը:

Սոֆի գիւղացիք թիւրք կամ թիւրքմէն տարրներէ սերած են: Հող կը մշակեն, խաշնադարման են եւ թրքերէն կը խօսին՝ Այնթապի ուրիշ գիւղացիներուն պէս:

Տնտեսագիտական մասնաւոր արդիւնք մը չունի Սոֆ Հիմայ: Խնդրական է թէ ինչ կրնար ունենալ Հին ատեններ այս լեռնային երկիրը: Միայն Չարսիւրն, Սոֆի մէկ մեծ գիւղը, հոչակուած է իր կարմիր մարմարի հանքովը. կարմիր մարմար՝ որ Այնթապի ճարտարապետական պարզ ճաշակին ճոխութիւն մը կու տայ՝ հարուստ տուներու լիւլան (= այվան)ներուն եւ պատուհաններուն յատակին վրայ պարզելով իր միապաղաղ, ընտիր եւ վարդագոյն սալարկածները¹: — Գիշեր մը անցուցած եմ մարմարի այդ գիւղին մէջ (1893 Յուլիս 28—29):

Սոֆի մէջ Ծով գլեակէն զատ, անշուշտ, ուրիշ գլեակներ կամ բերդեր ալ կային: Ատոնցմէ հատ մը տեսայ Սոֆի մէջ, Այնթապէն Զինճիրլի² տանող ճամբուն վրայ՝ Դաթըր-

1 Չարսիւրնի հանքը այնքան աւատ է որ Այնթապի հին եկեղեցւոյն (այժմ քակուած) սեղանը ամբողջ կարմիր մարմարով սալարկուած էր, տեղ տեղ սեւաքար (Էփրաֆու) ագուցուածներով: Կարմիր մարմարէ խաչքարեր, յիշատակարաններ ալ կային. կային մանաւանդ տապանաքարեր, բոլորն ալ բարձրաքանդակ արձանագրութիւններով, Այնթապի հին եկեղեցւոյն բակը, հարթ տապանաքարեր, որք բոլորովին հանուեցան, բրուեցան նորաշէն հոյակապ եկեղեցւոյն տեղ բանալու համար:

2 Զինճիրլի, Գիւլի գիւղի մօտ, նշանաւոր է իր Թիւրով, որոնց վրայ հնագիտական արժէքաւոր պեղումներ եղան եւ քետաղոց պատմութեան վերաբերեալ արձանագրութիւններ եւ յիշատակարաններ գտնուեցան:

Գալա' (= ջորաբերդ?) անունով, որուն աւերակներուն մէջ պատի կտոր մը միայն մնացած էր կանգուն:

* * *

Սոֆ քառի ստուգաբանութիւնը շատ հետաքրքրական է անշուշտ: Թէեւ այս նկատմամբ վերջնապէս բան մ'ըսել դժուար է ինձ համար, բայց, ինչպէս որ գիտել տուի վերագոյն (էջ 24—25. Ծանօթ.), Ծովի եւ Սոֆի մէջ կարելի է աղերս մը տեսնել: — Ասկից զատ:

— Սոֆ կը տեսնուի յոյն մատենագիրներու Սոֆինի կամ Սոֆինէ ձեւերուն մէջ ալ, Ինձիճեանի յիշատակութեան համեմատ, Ինձիճեան կը նոյնացընէ այդ ձեւերը ծովիք կամ Չորրորդ Հայք ըսուած երկիրներուն հետ եւ Չորրորդ Հայոց մէջ կը դնէ Ծովքը, խոստովանելով հանդերձ թէ հնագոյն տեղեկութիւններ չունինք այս մասին: — “Ընդ Չորրորդ Հայս, զի ի Սոֆինի, որ է Ծովիք կամ Չորրորդ Հայք, անցեալ դնէ Ստրաբոն զՏօրոս:” — “Ի Չորրորդ Հայս, որոյ կղզեակ ընդ ժամանակս ինչ եղեւ կաթողիկոսարան, չունիմք այլ ինչ տեղեկութիւն առ նախնիս, բայց միայն զայժմեանն, զորմէ տես ի Մեծ-Հայս 61 եւ ի Ն. Հ. 240: Գուցէ այս է յիշատակեալն, Յուստինոսի խմ. 3. ուր ասէ վասն Տիգրիսի թէ ի գաւառն Սոֆէնէ, որ է Ծովիք կամ Չորրորդ Հայք, ի վեր յառնէ եւ ի լիճս կամ ի ծովակս Եփրատայ անկանի”

(անդ էջ 164): ' Ծովք ըստած երկիրը կը տարածուէր Մշոյ երկրին արեւմտեան կողմէն մինչեւ Խարբերդ. Մեծ Ծովք եւ Շահունեաց Ծովք: Մեծ Ծովք աւելի Եփրատի արեւելեան ափերուն վըայ կը տարածուէր դէպ ի հարաւ կենդրոն ունենալով Նիւրկներտը (Մարտիրոսաց քաղաք, Մուֆարդին): Թէ Յուստինոս, ըստ Ինձիճեանի, Տիգրիսը Սոֆինէ գաւառին մէջ կը դնէ, անշուշտ կը յարմարի Մեծ Ծովաց. որովհետեւ Կորդուաց լեռներէն կը թխի Տիգրիսին մէկ ճիւղը եւ Կորդուաց լիւրինք մօտ են Ծովաց:

Ծովաց միւս մասը շատ աւելի ծանօթ է կենդրոն ունենալով Խարբերդը:

Ինձիճեան՝ յոյն մատենագիրներու Սոֆինէ կամ Սոֆէնէ կոչած երկիրները թէ երկու Ծովքերէն որունհետ կը նոյնացընէ, ճշդած չէ. կամ թէ իսկապէս յունաց Սոֆինէն կամ Սոֆէնէն ճշգրտիւ որ երկիրներն են՝ սահմանած չէ: Այս նկատմամբ ես ալ նոր բան մը պիտի չկրնամ ըսել: Միայն դիտել պիտի տամ որ 1. Յուստինոսի Սոֆէնէն ու Տիգրիսը չեն կրնար նոյնացուիլ Զորրորդ Հայքի (= Ծովաց աշխարհի), հետեւաբար մեր Ծովքին հետ, "որոյ կղզեակ ընդ ժամանակս ինչ" իբր թէ Կաթողիկոսարան եղած ըլլայ: 2. Քանի որ Սոֆինէ կամ Սոփենէն կը գտնենք նոյն իսկ Մեծ Հայոց գաւառին մէջ

1 Նիկիոյ ժողովին մէջ ալ՝ "է բռնութիւն Ինքոյ Հայոց", Խորագրին տակ յիշուած Եպիսկոպոսներուն գլուխը կը գտնենք "Արափիոս Սոփենիոյ", (պր. Եփեսոսի Ժողովոյ. Զեռագիր Ազգ. Մատենադարանի. Թիւ... էջ 27): Սոփենի կամ Սոփենի նոյն. բայց Զորրորդ Հայքի տեղ՝ Ինք Հայ

ալ (տես՝ վերը դրուած ծանօթութիւնը) կրնայ մտածուիլ որ յոյն մատենագիրներ կամ լաւ չեն ճանչնար Սոփինէին սահմանները, կամ այդ անուան տակ շատ ընդարձակ երկիրներ կը հասկընան: 3. Իրաց այս վիճակին մէջ կարելի՞ է ըսել թէ Սոփինէն մեր Տլուքի Սոփին հետ նոյն է. կամ թէ Սոփինէ մինչեւ Եփրատացիք, Կիլիկիոյ սահմանները կ'ընդարձակուէ՞ր:

Այս կէտերուն քննութիւնը շահեկան է ստուգիւ բայց թէ մեր ծրագիրը եւ թէ միջոցները թոյլ չեն տար հին աշխարհագրութեան այնքան մանրամասնութիւնները քրքրելու:՝

Ծովքի նշանակութիւնը Եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Երկրագնտի անհուն մակերեւոյթի վրայ ինչ կ'արժէ փոքրիկ կէտ մը: Ինչ քաղաքներ ու քաղաքակրթութիւններ, բերդեր ու յիշատակարաններ, ինչ եկեղեցիներ ու խաչքարեր՝ կորած կորսուած չեն. Ծովքին խօսքը կ'ըլլայ:

Պատմագէտն ու հնախօսը այդպէս չեն խորհիր. անոնց համար նշանակութիւն ունի ամենէն շնչին աղիւսի կտորն ալ: Բայց կաթողիկոսին բերդը, Ծով կոչուած փոքրագոյն դղեակը, Հայ. եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունի՝ նոյն իսկ դարերու ետեւ պահուըտած իր հետաքրքրող վիճակին մէջ:

1 Թերեւս այս մասին օգտակար ըլլալ տօքթ. Պէլքի Ծովքի վրայ ըրած ուսումնասիրութիւնը. որու թարգմանութիւնը «Հանդէս Ամսօրեայն» խոստացաւ ընել:

Մեր Ազգ. - Եկեղեցական պատմութիւնը, իսկապէս թերի է: Մեր պատմիչները միշտ Ագամէն՝ այսինքն՝ «ձուէն», կը սկսին, եւ բնաւ չեն հետաքրքրուիր գոնէ իրենց պատմութեան ամէնէն նշանաւոր դէմքերու կեանքին գլխաւոր հանգոյցներով: Այսպէս՝ չինք գիտեր, զոր օր. Հայ եկեղեցւոյ Աթողիկոսներուն ծնունդն ու ծագումը, տարիքը, ուսման աստիճանը, միջավայրերը, ծնողաց անունները, ձեռնադրութեան պարագաները եւն, եւն. շատերուն գերեզմաններն իսկ անծանօթ մնացած են: Իրաւ որ ձեռագիրներու յիշատակարանները բաւական կը լուսաւորեն պատմութեան այդ մթին տեղերը. լայց անհատնում, շատ յոգնեցընող եւ քիչ արդիւնք տուող աշխատութիւն մ'է այդ: Եւ նոյն իսկ եթէ մեզ հասած բոլոր ձեռագիրներու յիշատակարանները ուսումնասիրուին, պատմական շատ մը կորսուած երկեր ալ գտնուին, դեռ մենք պիտի չկրնանք գիտնալ թէ ո՞վ էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին մայրը¹, ուսուցիչը, եւն, եւն, եւն. կենսագրական այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ այսօր անհրաժեշտ կը նկատուին ամէնէն յետին ուսանողի մը համար: Հայ պատմիչներու այս նկատմամբ ըրած զանցառութիւններն երբեք համեստութեան նշանակ չեն: Ատարեալ թերութիւն մ'է այս, որուն վրայ բնաւ չեն կրցած անդրադառնալ:

Հիմայ՝ այս իրողութիւններու հանդէպ երբ ստուգուի թէ Գրիգորիս Գ. (1096) եւ Ս.

¹ Ըստ ամանց ՈՒՐԿԻ, ՈՒՐԿԻ, ՈՒՐԿԻ:

Ներսէս Շնորհալի (1102) Կաթողիկոսները, հոն, այդ Ծով կոչուած փոքրագոյն գղեկին մէջ աշխարհի լոյսը տեսան, Ծովքի իմաստն ու կարեւորութիւնը որչափ պիտի բարձրանայ հետաքրքիր պատմագէտի աչքին եւ նոյն իսկ յետին ռամկի սրտին: Երբ գիտենք թէ քառորդ դար հանուրց Հայոց Կաթողիկոսական աթոռը, Տլուքի այդ Ծովքին մէջ ապաստան գտաւ, ո՞վ պիտի չուզէր հետաքրքրուիլ թէ ինչպէս անցան այդ քսանհինգ կամ քսանվեց տարիները: Երբ կարդանք նոյն ինքն Ծովքի մէջ գրուած (1121) Շնորհալոյ վիպական տողերուն մէջ թէ ինչպէս «հագարացի», մը իր սիրելի հայրը, Ապիրատը, Ծովք գղեկի աշտարակէն նետահար վար ձգեց՝ խաբեւայ՝ շինական, ի մը դաւադրութեամբ.¹ Թէ մեզի ծանօթ դէպքերէն երբ գիտնանք Գրիգոր Վկայասէրի դադաղը Ծովքի մէջ ամփոփեցաւ Կարմիր վանքէն ետքը, դեռ վերջնապէս Հռոմ-Վլայ չփոխադրուած.² եւ թէ վերջնապէս երբ մեր տեղական եւ հայրենի աւանդութիւնը գգուենք, որուն համեմատ Սրբալոյս միւռոն իսկ օրհնուած է Տլուք, հարկաւ Ծովքի մէջ, եւ Պահլաւունի երիտասարդ Կաթողիկոսին Կաթողիկոսութեան սկիզբը³ ինչեւ պիտի չուզէինք փնտռել դեռ:

¹ Շնորհալի եւ պրդ. էջ 552—555.

² Անդ էջ 43. 487. — Հմմտ. Չամչեան պտմ. Գ. էջ 395.

³ Քանի որ այսպիսի աւանդութիւն մը հաստատուն է եւ նոյն իսկ միւռոնի կաթսային գոյութիւնը անժխտելի է, ինչպէս որ քիչ մ'ետքը պիտի տեսնենք, եթէ Պահ-

Հիշել մը դէպքեր, ահա, որ կարեւոր տեղ եւ նշանակութիւն ունին եկեղեցական պատմութեան մէջ: Ո՛գիտէ, ինչեր կամ արդեօք ծածկուած մագաղաթներու վրայ կամ հողին տակ:

ՏԼՈՒՔ ԿԱՄ ՏԻՒԼԻՒՔ

Եթէ ՏԼՈՒՔ կամ ՏԻՒԼԻՒՔ անունը անվթար պահուած չըլլար մինչեւ հիմայ, շատ դժուար պիտի ըլլար, անշուշտ, միմիայն մեր ձեռքը հասած աղբիւրներուն մէջ գոհացում գտնել այս մասին:

ԺԲ դարու պատմագիրներէն, միայն Մ. Ուռհայեցին է որ քանի մը կցկտուր տեղեկութիւն կու տայ ՏԼՈՒՔԻ վրայ:

Սոփերբի մէջ տեսանք որ ՏԼՈՒՔը գաւառ մ'է Անտիոքի երկրին մէջ:

Մ. Ուռհայեցին ընդհանուր անունով աշխարհ կ'անուանէ ՏԼՈՒՔը, Մարաշի աշխարհին եւ ուրիշներու հետ՝ սաստիկ սովի մ'առիթով.

— «Ի յամն ՇԻԸ (1079—80), եղեւ սով սաստիկ ընդ ամենայն աշխարհս խաչապաշտից յանկոյս Ծովուն Ովկիանոսի (= Միջերկրականի) ... Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, եւ քակեցաւ տունն արեւելեայց, եւ եղեւ աւերակ աշխարհն Հուռմոց, եւ ոչ ուրեք գաւառ»

Լաւունեաց միւռնօրհնէքի աւանդութիւնը չէ այդ, գոնէ պէտք է ըլլայ Նիքիիոյ Վաթողիկոսներէ մեկէ մէկունը, որոնք 1441է յառաջ եւ ետքը բաւական վարարողի կեանք մ'անցուցին: Այն ատեն հարկ կ'ըլլայ աւանդութիւնը կենդրոնացընել ՏԼՈՒՔԻ Ս. Պօղոս վանքը, որուն ամբողջ գաղած է առ այժմ մեր հետաքրքրութեան հանդէպ:

նէին կերակուր հացի, եւ կամ դադար հան-
գըստեան մարդոյ, բացի յՈւռհայ եւ յամենայն
սահմանս նորա: Եւ Անտիոք եւ ամենայն
աշխարհն Կիւիկեայ եւ մինչեւ ի Տարսոն
եւ ամենայն աշխարհն Մարաշայ, ի Տլուք
եւ յամենայն սահմանս աշխարհաց այսոցիկ
նչ գտանէին հանգիստ դադարման մարդոյ...:
(Մ. Ուռհայեցի. էջ 261—2. հմմտ. Սմբատ
էջ 85):

Երուսաղէմի վրայ եղած եգիպտական
արշաւանքի դէմ պատերազմողներուն մէջ,
1101—02ին, կը մեռնի Տըւքոյ Կոմսն ալ: «Եւ
յայնմ աւուր սպանաւ Կոմսն Տըւքոյ Կուլեմի
Սանձաւէլ¹», (անդ. էջ 353):

Երբ Պալականիւրան Մնրէճը կամ Մամպըճը
պաշարեց, 1124—25ին, Մամպըճի ամիրան՝
Ճօպլին եւ Ճօփրէ (Jeoffroy) փրանկ Կոմսերուն
օգնութեան դիմեց. օգնութեան համար «գայր
եւ Մահի Կոմսն Տլքոյ, Անթափայ եւ Ռա-
պանայ. եւ լուեալ զայս Պալակն, յարձա-
կեցաւ ընդդէմ նոցա ի պատերազմ մօտ ի
Մնրէճ քաղաք», (անդ. էջ 449):

Յաջորդ տարին, 1125—26, Պարսիցխիստ
մէկ արշաւանքի ատեն Ասորիքի եւ Եփրատա-

1 Մ. Ուռհայեցիի հրատարակիչը, ըստ Ե. Դիւլորիէի,
կը ծանօթագրէ թէ Սանձաւէլ բառը կը ծագի յերկուց
հնագոյն բառից Գաղիացւոց Սանզ-ավոր (Sensavehor)
կամ Սանզ-ավեր (Sansavier): Յայս առում կոչէին նոքա
որք չունէին ինքեանց առանձին աւատս (fief) կամ վեճակս
կալուածական, յորոց համարի էր Կիլեոմ Կոմսն Դըլու-
քոյ (Guillaume, comte de Delouk).

ցւոց վրայ, որուն մէջ փրանկներու Ազազ ամ-
րոցը հիմնադրուած էր այլազգիները, նորէն
քաջն ճօսինի եւ ուրիշ կոմսերուն քովն է
“Մահի կոմսն Տըլքոյ, (անդ. էջ 455):

Պատմական այս տեղեկութիւններու հա-
մեմատ՝ Տըլքը կոմսութիւն մըն է, որ կը տա-
րածուի Այնթապի եւ Ռապանի, (արդի Առա-
պան) վրայ: Տիւլիքի կոմսութիւնը եթէ սան-
ծաւել է, ըստ Ե. Դիւլօրիէի, այսինքն՝ առանց
աւատի, կարելի էր արդեօք որ Վիյօմ կոմսը
պատերազմական օգնութեան երթար: Առանց
աւատի կրնա՞ր ուրիշներուն օգնել: Այս կէտը
մնական է մեծ օգուտ մը չունի մեր տեսակէտին
համար. բայց գոնէ պէտք է դիտել որ՝ եթէ
Վիյօմը իբր հասնծաւել կը յիշուի, Մահին եր-
կիցս կը յիշուի՝ առանց սանծաւելի:

Մահի կոմսէն ետքը, 1130ին կը յի-
շատակուի կոմս Ճաւսին, տեւս վարը: Տըլքը
միշտ կոմսութիւն մ'եղած է. գոնէ անվիճելի է
այս ճօսիներու ատեն:¹

¹ Տըլք Անտիօքի դոմինիօն մէջ կոմս-
մէր: Իսկ Անտիօք, որ Բիւզանդեան կայսրութեան ատեն
Մեծ Թէօպօլիս (Grande Théopolis) կոչուած է, յիշարու-
կիսուն, Նիկեփոր Փոկաս առաւ Արաբներու ձեռքէն. 1098
Յունիս Յին խաչակիրներու ձեռքն անցաւ (հմտ. Մ. Ռուհ.
էջ 320-24):

969-1085 Անտիօքի Բիւզանդական կառավարիչները
Դոմէս տիտղոսը կը կրէին: Կոչուած են նաեւ Կատէպան կամ
Կտէպան (Catépan ou Catépano):

Անտիօքի դուքսերը պապիկոմս տիտղոսն ալ ունէին
եւ այս պատճառաւ կ'ըսուէին նաեւ Մագիստրոս (Magistre)
Յես G. Schlumberger Ի Sigillographie Byz. Gènes, 1883:

Տլուքի մասին ոչ նուազ կարեւոր յիշատակարան մըն ալ ունինք, որուն մէջ հայեանակ համայնք մը երեւան կու գայ. — «Եւ ողորմելիս Վարդան. զի Բ. ամ է զքազումսն (ի զբաղումսն) աշխարհի էաք եւ ոչ ընթերծուն (ընթերցումն) զրոց. քանզի բունն է կարիք մարմնոյ յորժամ պակասէ. զի հալածական եղաք ի ընդի ժառանգութենէ մերմէ յերկրէն Կիւրիսոյ եւ ի գաւառէն Տըլոյ (Տլքոյ) եւ եկայք յԱյգեկս եւ Աստուած ի բարի աջողեաց զամենայն զգործս մեր եւ զպէտս մարմնոյ. իսկ ի հին ուսմանէ յիշեալ հաւաքեցի զսա, եւ յորժամ սկսա կիսա եւ կատարեցաք զսա աստուածաբանակ ցանկալի անապատս Այգեկս, ընդ հովանեաւ աստուածընկալ եւ հրաշազան սրբոց Ս. Սիոնի եւ Ս. Կարապետի, եւ առաջնորդութեամբ սուրբ ուխտիս Տէր Կոստանդնու սրբազան եպիսկոպոսին մատաղ հասակաւն. որն ծագելով աստիճան ժամանեալ առաքելական, էր տէրունականին ՈԿԱ (= 1212)... եւ այսմ ամի փոխեցաւ Թաւիոս (Դաւիթ) որ կալաւ զկաթողիկոսութիւն սակաւ ամս ի Արքակաղին»¹

Հոս ալ Տլուք գաւառ մ'է, Կիւրիս երկրին մէջ²։ Ու այդ գաւառն կամ երկիրը Վար-

¹ Ազգ. մտնդրն. ԼԶ. Ժողովածոյք Առական Վարդանայ եւ այլն թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեանի. տպ. Վիեննա 1900 էջ 57-58։

² «Koros ou Kourous, l'ancienne Chorys de Cyrrestique, la Coricie de croisade, en pleine princi-

դանայ, հայ կրօնաւորի մը հայրենիքն է. բայց եգիպտացի սուլտաններու արշաւանքէն նեղը կը մնայ, կը թողու իր բնիկ երկիրը եւ Այգեկ անապատը կը քաշուի:

Վարդանի յիշատակարանէն աւելի թանկագին եւ փարելի յիշատակարան մըն ալ ես գտայ Բաղէշ, Ամրտօլու վանքի ձեռագիրներուն մէջ (1900. Մայիս), ընտիր բայց դժբախտաբար մկնակեր ձեռագրի մը, Եղիշէի մէջ: Եղիշէի օրինակ մը, որուն գոյութեան վստահ էի Ամրտօլի մատենադարանին մէջ, ձեռքով դրածի պէս փնտոցի. գտնելս բախտ մ'էր ինձ համար. իսկ բարեբախտութիւն մ'աւելի, որովհետեւ շատ անակնունելի պայմաններու տակ կը գտնէի. ծննդավայրիս, հայրենիքիս՝ Ճիշդ քովիկը, Տլուքի մենաստաններէն՝ Ս. Պօղոս վանքին մէջ,¹ Ս. Վարդան եկեղեցւոյ հովանոյն տակ գրուած, ՇՀԹ (= 1130) թուի. Մեսրոպեան միջակ ընտիր տառերով, Յակոբոս գրչի ձեռքով, Սամուէլ Եպիսկոպոսի Առաջնորդութեան ատեն. այս խնամոտ Առաջնորդը ինքն տուած է Եղիշէին «ընտրեալ» օրինակը

pauté d'Alep" G. Schlumberger. Un Empereur Byzantin. էջ 135:

: Արդեօք չե՞նք կրնար ենթադրել թէ վերոյիշեալ առակագիր Վարդան, Տլուքի այս Ս. Պօղոս վանքի կրօնաւորներէն եղած ըլլայ. հետեւաբար 1210ին թողուվ Ս. Պօղոսը կ'երթայ Այգեկ եւ 1212-16 կը գրէ իր «Ի. Բ. Ճառերը»՝ Պաղտինի խնդրանքով (հմտ. Աղբ. Մանդ. Լ. Զ. էջ 58. 63-64):

եւ սատարած է նոր օրինակի ծախքին ու պատ-
րաստութեան:¹

1 Աւաղ որ հակառակ արուած հնչուն եւ պատուաւոր
երաշխաւորութեան՝ ձեռագիրը շրանձեցին ինչ քանի մը
շաբթուան համար, որպէս զի ծայրէ ի ծայր ընդօրինակէի
Եղիշէն եւ Ներսիսի վարքը եւ այլն, որ միասին գրուած են:

Ահա այդ Ձեռագրին ամբողջ յիշատակարանը. բո-
լորովին զերծ Յիշատակարաններու պայմանագրական ձեւե-
րէն, ըստ ինքեան ոսկեղենիկ հատուած մըն է:

«Գրեցաւ յիշատակարանս քաջին Վարդանայ եւ
Սրբոց Ընկերաց իւրաց եւ Սուրբ Քահանայից եւ Աշակեր-
տաց նոցուն, եւ Նախարարացն Հայոց, որք նահատակու-
թեամբ եւ հեղմամբ արեան իւրեանց հերքեալ կործանեցին
զգրագրական մելորութիւնսն եւ եղեն վկայք Բրիտանոսի
Աստուծոյ, որոց աղաւթիւք եւ բարեխօսութեամբ ողոր-
մացի Բրիտանոս Աստուած՝ Հօր Սոհակի, որ զընարեալ
աւրինակս շնորհեաց եւ բազում ստատք եղեւ գրոյս:

«Եւ ես անպիտան եւ վերջին ի գրչաց Յովսէփս՝ մե-
ծաւ փափագանաւք եւ սրտաջան աշխատութեամբ ըստ
կարի իմոյ գրեցի եւ կատարեցի զսա աւգնականութեամբ
եւ շնորհաւք Սուրբ Հոգւոյն: Ասան որոյ աղաչեմ զամենե-
ւեան յիշեցիք զգծողս, որ բազում մեղաւք վերաւորեալ իմ
ի սատանայէ, եւ արտասուաւք պաղատիմ ամենեցուն ողոր-
մեցարաւք ինչ քանի առ Աստուած, յիշելով զծնողս իմ եւ
զեղբայրիկն իմ, որ սակաւ ժամանակաւ յառաջ ի մահ կոչե-
ցաւ ի Յեռանէ, եւ բարեխաւսութեամբ այս Սրբոյս եւ ա-
մենայն սրբոց ողորմեցի Բրիտանոս Աստուած մեզ եւ ամենե-
ցուն առ հասարակ ի գալտեան իւրում. Ամեն:

Ի Թուականն հայոց ՇՀԹ (= 1130), ի բռնակալու-
թեանն Փռանդայ Կոմնէն ճառելին: Բայց գրեցաւ ի գաւա-
ռըս Յուսէփ Կոչեցեալ, ի վանքս Պապազոյ, ընդ հովանեաւ
Սահբ Ջաւադլուի եւ յԱռաջնորդութեանն Սուրբ Հարն
Սոհակի, (Հմմտ. Բիւլ. տարի 1900, Թիւ 1200 սեպ. 15/28):

Հանդիսի մէջ (1902, Թիւ 10 Հոկտմ., 317) Գր.
Յեր-Պօղոսեան Եղիշէի հին ձեռագիրներուն վրայ խօսելով՝
դիտել կու տայ թէ Էլմիածնի Մատենադարանին հնագոյն
ձեռագիրը գրուած է 1174 թուին եւ թէ այդ ձեռագիրը
չունի Ձրդ յեղանակի բաժանում, եւն: — Տըւքի Ս. Պօղոս
ՃՅԳ

Ս. Պօղոսի, այդ կիլիկեցի Առաքելոյն ա-
նունով այսպիսի վանքի մը գոյութիւնը Տըլուք
գաւառին մէջ, վանք մը՝ որ անշուշտ Սուրբ
լերան (= Սեաւ լերան) գրչի եւ գրքի բոյն
գարձած հարիւրաւոր մենաստաններու շարքին
մէջ իր տեղն ունէր: Դժբախտաբար, ինչպէս
Սեւ լերան ուրիշ շատ աւելի հռչակաւոր վան-
քերուն, զոր օրինակ Շուղրի, Կարմիր Վանքի եւ
այլն, տեղերն ու պատմութիւնը մարած ծած-
կուած են հողին տակ եւ ժամանակի ընթացքին
մէջ, նոյնպէս Ս. Պօղոսին յիշատակներն ալ
անյայտ եւ անյիշատակ մնացած են:

Ա՛հ. գոնէ այն միակ մկնակեր ձեռագիրը,
զոր գտայ Բաղէշ, պահուէր յաջադիւոր, տգէտ ու
շահասէր դիտութեան զոհուելէ. որովհետեւ
այն միակ յիշատակն է որ կը կենդանացնէ
Տըլուքի հայենակ նշանակութիւնը, իբր ան-
ժխտելի եւ մեծարժէք գրաւական մը: Տըլուք
նւր, Բաղէշ նւր: Այնքան զիրար վանող, զի-
րար ջնջող այլեւայլ քաղաքականութիւններու
խտաօրէն նշաւակ եղած այս երկիրներու մէջ,
իբր յիշատակ եւ նշանակութիւն ունեցող յի-
շատակ, մի միայն ձեռագիր մ'ալ հերիք է. նոյն
խակ անհոգութեան ու տգիտութեան տակ՝ մու-
կերու ճարակ եղած ձեռագիր մը:

վանքին մէջ գրուած ձեռագիրը Ժողովոյ Գար (24 տարի)
աւելի հին է քան 1174ին գրուածը եւ լուրի Զրդ. Յեղա-
նակի բաժանումը. այլ՝ այդ բաժանումը ցուցնելու համար
նշան մը (գիծ մը) տրուած է լուսանցքի վրայ: Տըլուքէն
Ամրաօլ գաղթած այս ձեռագրի մասին առիթ պիտի ու-
նենանք գրելու:

Տլուքի ծագումը:

Հակառակ երկնքի ժամանակի մը առջեւ աւրուած ու աւլուած այդչափ յիշատակութիւններուն, մնացած են տակաւին տեղեկութիւններ մը, որ Տլուքը հետաքրքրական կ'ընծայեն:

Տլուք՝ դիցաբանական դարերու մէջէն կ'անդրադառնայ արամազդեան կախարդանքով մը եւ հաւանաբար միակ տիաղոս մըն է որ անձիւած ժողովուրդի մը, քետացւոց, (= Hé-téens) կրօնական ճոխ կեանքին հետքերը կը խտացընէ:

“Տլուք՝նոյն է Տօլիքէնիոս, Տօլիքէնուս, Տիւլքէնուս (Dolichenus, Dolichenus, Dulchenus) բառերուն հետ, որոնք Արամազդի մակդիրներն էին, այն յիշատակարաններուն համեմատ, որ գտնուած են Դանուբեան երկիրներու մէջ: Արամազդի պաշտամունքը՝ հռովմէական լէգէոններ Ասորիքէն տարած են Դանուբի ափունքը: Այդ յիշատակարաններու ամենէն հետաքրքրականը գտնուած է 1815ին, Բոթիանի (Bothyân) մէջ (Հունգարիա) եւ կը պահուի Բուդապէստի ազգային թանգարանին մէջ: Կ'երեւայ արգադիր-նուէրի (ex-voto) համար շինուած արծաթաղօծ պղնձէ՝ դրօշուած շտկուած բուրգի ձեւ մ'ունի այդ յիշատակարանը: Կողմերէն մէկուն վրայ Արամազդը քանդակուած է սաղաւարտով, զրահաւոր, մուրճով զինուած եւայլն, եւայլն: — Տօլիքէնիոս աշխարհա-

գրական մակդիր մ'է. եւ ստուգիւ Ասորիքի մէջ քաղաքի մը մակդիրը, որ զանազան հին մատենագիրներէ յիշատակուած է Dolicha, Dolica, *Ῥολιχα* անուններով. այսօր Տուլուք կ'ըսուի Հալէպի վիլայէթին մէջ: Տլուք շատ հեռի չէ՝ Հիէրապոլիսէն¹, ուր Անտոնինոսի մեհեանին մէջ Արեւը կը պաշտուէր Արամազդ անունով²:

Մատթէոս Ուռհայեցւոյ կցկտուր տեղեկութիւններէն ետքը, Ասորիքի եւ իր նշանաւոր ամրոցներուն ու քաղաքներուն վրայ ամենէն խնամոտ եւ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը

¹ Հիէրապոլիս (= Սուրբ քաղաք)՝ Գետացոց Կորթիշ (Karkemish) քաղաքը՝ կը գտնուի Եփրատի արեւմտեան ափին վրայ, հիմակուան ճորագլուս՝ արաբացած անունով. Եփրատի արեւելեան ափէն Պիրէճիկի եւ արեւմտեան ափին վրայ Սաճըր (Սաճուր) գետակին Եփրատի թափած կէտին մէջտեղը: — Հիէրապոլիս քաղաքին անունը հռոմէական շրջաններուն մէջ՝ Մամբըճի (Մնբէճ, Մամպուճ, երբեմն ալ Բամբիս — Bambyce այսինքն՝ Bombyx — չերամ իբր մետաքսի քաղաք) ալ փոխանցուեցաւ, որ բուն Հիէրապոլիսի գրացի էր, եւ ինչպէս որ գիտել կու տայ Սէյա «Ժառանգեց հին Կարկեմիշի աւանդութիւններն ու կրօնական հռչակը»: — Մամբըճ նախնեաց Նաբօլլին է, որ պէտք է ըլլայ Մաբովկ (Mabog), Ասորիքի ամենէն ծաղկած կենդրոններէն մէն, նշանաւոր Մեծ-Դիցուհւոյ (= Թորաթի՝ ըստ Լաբուրնեայ. էջ 24. այսինքն՝ Anatarata կամ Թեթեւ Astarata) մեհեանով, որ քրիստոնէութեան առջեւ կործանեցաւ բոլորովին:

(Երկու Հիէրապոլիսներու անունն չփոխութեան, եւ այլն մասին տես Սէյաի ընտիր գործին Ե եւ Զ. գլուխները. Les Hétéens. Hist. d'un empire oublié par A. H. Sayce, traduit par Joachim Menant, Paris 1891. Հմմտ. Volney oeuvres complètes էջ 242:)

² Յետ La grande Encyclopédie. Հտ. 14. էջ 822. Dolichenus բառին վրայ գրուած հաստուածը:

գաննէք Կ. Շլումբերգերի գլուխ-գործոցին մէջ, զոր քանիցս յիշեցինք արդէն. (Un Empereur Byzantin, Nicéphore Phocas. Gustave Schlumberger, Paris 1890.) այդ մեծարժէք գործը, սակայն, նուիրուած է Ժ. դարու դէպքերուն եւ նիկեփոր փոկասի պէս մեծ դէմքի մը քաղաքական կամ աշխարհակալական գործունէութիւններուն, որոնց ընդարձակութեան ու յաջողութեան պահապան եղած են Մարաշի, Տլուքի, Այնթապի, Մամբըճի, Ռապանի (= Ալթուն թաշ քալէ՝ Առապանի մէջ) ամրոցները. այս ամրոցները, կ'ըսէ Շլումբերգեր, առէնէն նշանաւորներն էին անշուշտ, որովհետեւ կը յիշատակուին բոլոր ժամանակագիրներէն: Տլուքը մանաւանդ, հին Տոլիքէն շատ ամուր բերդ մըն էր Այնթապին քովիկը¹:

Տասներորդ դարուն մէջ (962ի միջոցին) երբ Հուռմները գրաւեցին Մեծ Հայոց երկիրները (անշուշտ Վասպուրականի մասին է խօսքը), ուր Սարակինոս ցեղերը կը տիրէին, շատ Հայեր կայսրութեան երկիրները ապաստանեցան. առնոց՝ բոլոր Սեբաստիոյ նահանգը տրուեցաւ եւ այս Հայերուն յանձնուեցան նաեւ Արաբներէն առնուած ամրոցները, որոնք՝ ըստ Շլումբերգերի՝ Մամբըճ, Տլուք եւ այլն էին (անդ էջ 250. ծանօթ.):

Տլուքը եթէ Արամազդի տիտղոսներէն

¹ „Doulouk ou Doluk, l'ancienne Doliché, était à cette époque un très fort château voisin d'Aïntab, (էջ 218):

մէկն է, կրնանք վստահաբար ըսել թէ Սուրբ-
բաղաբ մըն ալ (= Հիէրապոլիս) Տլուք ինքն
էր շատ հին անցեալի մը մէջ: Արաբական, բիւ-
զանդական, խաչակրական եւ այլն արշաւանքնե-
րու ատեն իբր գաւառ, իբր Ս. Պօղոսի պէս հայ
վանք ունեցող գաւառ մը, որ Նիկեփորի եւ իր
յաջորդներուն ատեն կարեւոր գիծ մը կը կազմէ
Մարաշի հետ Բիւզանդիոյ տիրապետութեան
սահմաններուն մէջ¹, ասոնք ալ հիմայ աւերակ-
ներու վերածուած են եւ աւերակներէն շատերն
ալ արտ ու ագարակ եղած են իբր թէ բնաւ
գոյութիւն ունեցած չըլլային:

Տլուք տիտղոսը գոնէ անեղծ ու անսխալ
կերպով Արամազդի ժամանակները ճեղքելով
պահուած եւ հասած է մեզ եւ պիտի պահուի
անշուշտ, միշտ իրեն հետ պահելով նաեւ ոչ
միայն Ս. Պօղոսի նորագիւտ վանքին յիշատակը,
այլ նաեւ ծով կոչուած փոքրիկ գղեակը, Ան-
տիոքայ երկրին, Տլուք գաւառին մէջ:

Արդի Տիւլիւքը:

Երկու խօսք ալ Տլուքի արդի վիճակին
վրայ:

Այնթապի ճիշդ հիւսիսային կողմը 1—
1¹/₂ ժամ հեռաւորութեամբ կը բարձրանայ

¹ 'En Syrie, une ligne allant de l'est à l'ouest et passant à mi-chemin entre Doulouk et Marach, marquait à peu près, à l'avènement de Romain II, la limite septentrionale des territoires qui relevaient encore entièrement de l'autorité du prince d'Alep. (էջ 138.)

լեռ մը, որուն գագաթը շինուած է իսլամական
Զիարէթ մը, Տիւլիք պապա¹ անունով:

Այդ Զիարէթին քովերը, արուեստական
քարայրներ կան. բոլոր լեռը հիանալի դիրք
մ'ունի, ամբողջ յուռթի Այնթապին համայնա-
պատկերը շատ հեռաւոր հորիզոններով կը
պարզուի աչքի առջեւ: Տլուքի լեռը 15—20
տարիներէ ի վեր ընտիր այգիներով ծածկուած
է: Լեռան Արեւմտեան կողմը քիչ մը հեռուէն
կը բարձրանայ Սեւ լեռան գօտիներէն Սոփը:
Հարաւային կողմը, լեռան քղանցքէն, կը բղնի
վճիա աղբիւր մը եւ կը սկսի համանուն Տլուք
թրքաբնակ գիւղը:

Ո՛ր եւ է գիտական խուզարկութիւն եւ
պեղում չէ՞ եղած Տլուքի եւ ընդհանրապէս
Եփրատացւոց մէջ, այնպէս որ կարելի չէ՞ ճշդիւ
գաղափար մը տալ աւերակներու արժէքին,
տեսակին եւ ընդարձակութեան վրայ, որոնք ոչ
միայն Տլուք լեռան, այլ մանաւանդ արդի Տլուք

1 Զիարէթ կը նշանակէ հմռ Ուխտ, Ուխտառեղի:
Ասոնք սրբակեաց (ազիւ) Ցերպիշերու եւայլն շիրիւներն
են, լաւ եւս շինական Դամբարաններն (mausolée) են, որ
թէ քաղաքներուն մէջ եւ թէ քաղաքներէն դուրս կը
շինուին:

Թէ՛ Տլուքի գամբարանը որուն է, չեմ գիտեր. միշտ
Տլուք պապա կոչումով ծանօթացած է:

Այնթապի Արեւմտեան կողմը՝ քաղաքին անմիջապէս
ծայրն ալ կայ Զիարէթ մը, Լուլ-պապա անունով: Որով-
հետեւ Դամբարանի տանիքին վրայ երկու հաս Լուլ կամ
Լուլքար տնկուած են. բնական է որ մարդուն անունը Լուլ
չէր: Այսպէս նաեւ Տլուք չէր Տլուքի Զիարէթին մէջ պառ-
կողին անունը: Ուղղակի տեղէն առնուած եւ գրուած ա-
նուններ են:

գիւղի չորս դին, մանաւանդ դէպի արեւմտեան կողմը Բէպէր (Թրքաբնակ գիւղ մը) տարածուած են¹:

Տըլուքի աւերակները մերթ ընդ մերթ հետաքրքրած են գիւղացիները կամ Այնթապցիները՝ գանձ (Տէֆնէ) գտնելու համար: Ո՛չ միայն այդպէս հետաքրքրութեամբ պեղում ընողներ, այլ նաեւ ըստ բախտին հողի պատառուածքը քրքրող մը գտած է գանձը եւ հարստացած: Իսկ հնութիւններէն, քարերու վրայ խաչի

1 Բէպէր՝ հին Տըլուք գաւառին սահմանին մէջ է. հետեւաբար Բէպէր ըսուած տոննք Տըլուքէն գուրս տեղ մը հասկնալու չէ:

Տըլուքէն Բէպէրի մօտ գտնուած աւերակներու մէջ, բարեկապներէս Գ. Թ. ի տուած տեղեկութիւններու համաձայն, գանձերու հետ, մոմեաներ ալ կը գտնուին. «Երեք-չորս տարի առաջ գիւղացւոյ մ'արօրը ծակ մը կը բանայ. մարդը կը մեծցընէ զայն եւ ներս մտնելով կը տեսնէ չորս կողմը, յատակը եւ առաստաղը մարմարէ շինուած փոքրիկ տնակ մը, որու պատին եւ առաստաղին քարերը իրարու կցուած են կապարով. յատակը միակտուր քար: Գիւղացին կը հետաքրքրուի եւ երկար յոգնութիւններէ ետքը կը վերցընէ յատակի քարը եւ կը տեսնէ որ մեռեալ մը կը պառկի, իբր թէ նոր մեռած ըլլայ. բայց երբ կը դաշի անոր բոլորովին փտած կը գտնէ զայն:

Ֆրէնկները (= Եւրոպացիներ) կը հարցընեն եղեր. «Տիւլիքցիներուն խօփը ոսկի՞ է թէ երկաթ». եթէ «Երկաթ է» պատասխան առնուն կ'ուրախանան եղեր ըսելով թէ «մեր նախահայրերուն գանձերը դեռ երեւան չեն ելած»: Կը նկարագրէ նաեւ ջրամբար մը, հիմայ ցամբած, որ կապար ագուգայներով հաղորդակցութեան դրուած է Սոմ գիւղի Պաշ-Փռնաբէն հետ: — Բէպէրի չըջկայքը գտնուած քարայրները, կ'ըսէ, կը կարծուի թէ գերեզմաններ եղած ըլլան: Այդ քարայրներէն երկուքը Բիլի-Ե-Մաշուրու կ'անուանեն, որոնց մէջ խորանի տեղեր կը տեսնուին:»

(քրիստոնէական) եւ ուրիշ (ոչ-քրիստոնէական) քանդակներ կը գտնուին: Անօթ ըլլալով կէս դար յառաջ գտնուած է կաթսայ (միւլուսի) մը կամ խան մը (= սինի), որուն վրայ երկոտասան առաքեալներու պատկերները փորագրուած են եղեր շուրջանակի: Անօթին հայերէն վերտառութիւնները ցոյց տուած են որ վանքի մը (Ս. Պողոսի՝ արդեօք) սեփականութիւնն է:

Անօթը գտնողներ չեն կրնար համաձայնիլ իրարու հետ. կառավարութեան լուր կը տրուի եւ Այնթապի Թէքքէի Շէյխը, իբր տէր բոլոր Վաքըֆներուն կը գրաւէ անօթը¹:

« Երբ այս տողերը կը գրեմ, Յիւլիքէն գրեթէ 14—15 տարի է ի վեր նորութիւն մը չունիմ: Այնթապէն արուած տեղեկութիւններ մասնաւոր հանգամանք մը երեւած չեն հաներ. ընդհանուր հետաքրքրութիւն արթնցընող տողերը նայնութեամբ կը քաղեմ Գ. Պ. ի նամակէն:

« Համանուն (Յիւլիք) գիւղի մէջ եւ չրջակաները կը գտնուին պրեր, ուր ակներեւ կը տեսնուին բնակչութեան հեռքեր: Այդ գիւղի մէջ այր մը կայ որ ցարդ Բիւնի-Մուրաբ (= Այր-Եկեղեցի կամ Եկեղեցւոյ Այր) անուամբ կը յորջորջի, որոյ մէջ Աֆիէի ելլած քարեր (= մօզաիկ) կամ նկար կը գտնուին: Այդ խաչարայի ներքեւ Սաւա ըսուած աղբիւր մը կայ. քիչ մ'անդին Գայնար-Փռնար եւ Գարփաշ - Սիւն փռնարներն (= ակնաղբիւր) ալ կան. վերջինը բաւական ընդարձակ 800—1000 քառակուսի կանգունի շափ լճակ մը կը կազմէ, որ թէ լողարանի կը ծառայէ եւ թէ ջրամբար մ'է, որով կ'ոռոգուին չրջակայ արտերը: Ուրիշ այլեր եւ Աղբիւրներ ալ պակաս չեն, Պեյ-Փռնարը, Գայնար-Փռնարը, Չայըղան անուամբ, որ Բեպտիի եւ Յիւլի-ի չրջանակներուն մէջ կը գտնուին²:

Խօսելով Բեպտիի վրայ՝ « Կ'ըսեն թէ Բեպտի տեղը ժամանակին մեծ քաղաք մ'է եղեր, որոյ ապացոյցներ եւ հեռքեր պակաս չեն. խիբ, ածառի խրտաւած կ'ելլին աւերակներու մէջէն: Ցականին այժմ կը գտնուին արծաթիդն,

Թերեւս քիչ մ'աւելի ընդլայնումներ
ըրինք Տլուքի մասին կարեւորը խօսելու ատեն:
Բայց մեզ զբաղեցնող գետինը աշխարհագրո-
րէն այնքան անմշակ է որ, Թերեւս աւելորդ-
պիտի չըլլար ամբողջ Եփրատացիքը¹ ուսումնա-
սիրել հոս՝ Տլուքի վերաբերութեամբ: Հիւսիսէն
հարաւ Եփրատի արեւմտեան ափը շարուած

աւելի քան առարկաներ, Խանկէի խորիւրդ, Դաւանաբաթ
Դաւանի ախանդ, Եփր, Գանդան գրառներ: Առջի տարիներ
Թիզ մը բարձրութեամբ ձուլածոյ խորտ մը գտած են
հոն: Խաչաձեւ եւ գոյնզգոյն քարեր ալ գտնուած են (—
մոզայիկ), որոնք Թուլաւորի, Պալէլլի ծանօթ հինաւորաց
տեղերու քարերուն նմանցուցած են հնախոյզք: Աերջուպէս
Քեդէր որ Այնթապէն 2-2 1/2 ժամու չափ դէպ ի հիւսի-
սային արեւմուտք տեղ մ'է եւ ընտիր չամիւ արտադրող
այգիներ ալ ունի, պատմական տեղ մ'է, որուն հնութիւն-
ները երեւան հանելու համար պէտք է լաւ մը խուզարկել:

Այնթապի ջուրն ալ, Յիւլիսի, Քեդէրի ճամբու
վայ գտնուող յիւրիներէ (— ագուգայք) կ'ապացուցուի
որ առաջ հոն Քեդէր կ'երթայ եղեր Բանդալլէյէն (—
Այնթապի նշանաւոր եւ առատ ջուրին ակն ու ամբարը),
անշուշտ Սոֆի եւ շրջակայ լեռներու ջրամբարն ընկալով,
զոր 2 կամ 2 1/2 տարի յառաջ Մահիր Էֆ. անուն Կապուչի
մը նախաձեռնութեամբ եւ Պօշկեղէնեան անուն հայ ար-
հեստաւորի մը ջանքերով Այնթապ բերին: (Հին պատ-
մութեան մէջ ծանօթ Sagourrou — Սաճուրբու, հիմայ
Սաճը ըսուած ջուրն է, որ Սոֆի լեռներէն կը բղխի եւ
Այնթապը կը ջրէ:)

«Յիւլիսի», Քեդէրի անդին կիւմիսի, Գաւահի-
յիս (կրնայ թարգմանուիլ Սիւ Բլուր կամ Թաւ Բլուր)
գիւղերու մէջ ալ մարմարէ սիւներ եւ հինաւորաց բեկորներ
կը գտնուին:

1 Եփրատացիք կ'ըսուի այն երկիրը որ Միջագետքի
ուղղութեամբ, Եփրատին արեւմտեան կողմը կը տարածուի
եւ հիւսիսէն Փոքր կամ Երրորդ Հայք, հարաւէն Ասորիք,
Արեւմուտքէն Կիլիկիա, եւ Արեւելքէն ալ Եփրատ իր սահ-
մանները կը գծեն:

ամրոցներ, Ռապանէն, Հռովկայէն մինչեւ Հիւ-
քապոլիս, եւ նոյն ուղղութեամբ Արֆնի ասիին
վրայ՝ արեւմտեան կողմէն Արեւընդան, Կիւրիս
եւ ասոնց մէջ տեղ Հալէպ, Ազազ, Թլպաշար,
Այնթապ, Տլուք, Նիզիպ, գիմացէն՝ Պիրէճիք,
եւ այլն եւ այլն իրարու կապուած բախտ մ'ունէին
կարծես:

Ըսենք նաեւ թէ այդ երբեմն նշանաւոր
ամրոցներն ու շրջանակները, հիմայ իրենց ամէ-
նէն նշանաւորին, Այնթապի աւերակ բերդին
(= քալէ) քով ծաղկած, փայլած Այնթապ
քաղքին շուրջը սփռուած են՝ աւերակ ամրոցնե-
րու կամ փոքրիկ գիւղերու ձեւին տակ:

Ազազ (հին Hazart) դեռ Այնթապի հետ
կապուած է: Այնթապի արեւմտեան հարաւային
կողմը, քիլիսի ճամբուն սկսուածը, Ազազ եռ-
զուշը՝ կ'ըսուի, իբր թէ ըսուէր Ազազի ճա-
նապարհ: — Թըլպաշար (թիլն Աւետեաց),
Եփրատին արեւմտեան կողմը եւ Պիրէճիք՝ գի-
մացը Ապլղարիպի, Շնորհալույ եղբոր որդւոյն
(Վասակայ) ամրոցն էր եւ Թլպաշարն ալ, հիմայ
նշանաւոր Նահիյէ մը Թըքթաբնակ, Շահան-Ջո-
րավարի (Շնորհալիի եղբորորդին) քաջագործու-
թեան վայրեր եղան ճօսլինի ատեն (Հմմտ. Մ.
Ուռ. էջ 390—391. 422—423. — Շ.
պրգայ. էջ 220—221): — Նիզիպ, միշտ ի
զո՛ր շփոթուած Միջագետքի Մծբին (= Նսե-
պին) քաղքի հետ. Նիզիպ (= Նսեպին)՝ Եփրատի

1 Եփրատ Թըքթերէն է եւ կը նշանակէ լաւ-էլեր.
Դրբիւն, Խու:

արեւմտեան կողմը Պիրեճիքի հանդէպ, վերջին անգամ իր դաշտը բացաւ Իպրահիմ փաշայի ռազմավարութեան առջեւ (1839 Յունիս) իր հնութիւններէն կը պահէ քիլիսէ-ճամիսին: — Քըզըլ-Հիսարը, որ Այնթապի ամէնէն նշանաւոր դուռը կը համարուէր եւ իր հնութիւնը կը վերնայ մինչեւ Սեւ Վարդի ատեն:

Մօրիկ կամ Մաւրոյ Վարդը կը կոչուէր Բարդաս Փոկաս (Bardas Phocas) իշխանը, նշանաւոր Նիկեփոր փոկասի հայրը, որ Սկեւլառոսեան տունէն (հմմտ. Թ. Ուռհայեցի էջ 41, 48, 552) իր որդւոյն Նիկեփորի հետ Սլաւներէ (Ռուս, Պոլսկար եւայն) եւ Հայերէ կազմուած 50,000 զօրքերու բանակով մը, 954—955ին, արշաւեց Հատաթի (= Այնթապի) վրայ, որպէս զի Հալէպի Սէյֆէտուլլահ ամիրան բռնադատէ չչինելու այն պարիսպները, որ կը բարձրանային հիմակուան Քըզըլ-Հիսարի տեղերը: Սեւ Վարդին բիւզանդական բանակը կարմրեցաւ այդ պատերազմին մէջ երեքհազար հոգիներու կորուստով: Այս պատճառաւ Կարմիր-Պարիսպ (= Քըզըլ-Հիսար) անուանեցաւ Հագաթը, որ Այնթապն է, աւելի ճիշտը՝ Այնթապի սահմանակից ամրոցը, հիմայ Քըզըլ-Հիսար Թրքաբնակ նշանաւոր գիւղը:¹

¹ Hadath. Hadeth, forteresse frontière. Elle fut appelée la Rouge à cause du sang byzantin qui y coula à flots. Le nom de cette place forte revient constamment dans les récits des luttes de cette époque. Կ. Շուր. Բէրդ. էջ 128. 134:

ՀԻՈՄ-ԿԼՈՑ

Եկեղեցական պատմութեան մէջ ամենէն սքանչելի (անշուշտ պատմականօրէն) մէկն է Հռոմ-Կլայ¹, որ կապուած Ս. Ներսէս Շնորհալուոյն, այն տիեզերալոյս վարդապետին եւ Կաթողիկոսին անուան հետ, չէ անծանօթ, թէ գիտնականին եւ թէ ռամկին:

Հռոմ-Կլայի մասին շատ քիչ հետազոտութիւն եղած է: Կաթողիկոսական Աթոռի կայանք չեղած՝ յաճախ կը յիշուի Միջագետքի, Եփրատացւոց, Ասորիքի, Կիլիկիացւոց պատմութեանց միջնադարեան բոլոր շրջանին մէջ:

Հռոմ-Կլայ կարծես պատահմամբ հայրապետական Աթոռ եղաւ: Երիտասարդ Կաթողիկոսը, Գրիգորիս, երբ դեռ Ծովք կը նստէր, Կաթողիկոսարանին եւ Կաթողիկէին բոլոր սրբութիւնն ու սպասները, Հռոմ-Կլայ «տարաւ եղ անդ ի պահեստի առ ըարեմիտ կին մի իշխանի ազգաւ Ֆրանկ» (Կիրակոս էջ 62): Արովհետեւ «Գղեական Ծով», ինչպէս

Քլեյլ-հիւսիս, տեղական արտասանութեամբ ՂԵՂԵ-առա՛ր՝ երկու հատ են, Պէզիւք ՂԵՂԵ-ասար եւ Բիւլիւք ՂԵՂԵ-ասար: Մեծը՝ Այնթապի հարաւային Արեւելեան կողմը. Հալէպի ճամբուն վրայ, հարուստ, յուսթի գիւղաբաղաբ մը. Փոքրը, Այնթապի հարաւային Արեւմտեան կողմը, Բիւլիսի ճամբուն վրայ, գիւղ մը: Բարդառի բանակին պարտութիւնը, Մեծ Կարմիր-պարիսպին տակը եղաւ անշուշտ: — Այնթապի եւ շրջակայից, ինչպէս նաեւ բոլոր Կիլիկիոյ մասին ամփոփ եւ լաւագոյն գրութեան է «Կիլիկիա», որ «մատենագարան» «Բաբբ», շարքին մէջ հրատարակուեցաւ 1894ին, Պետերսբուրգ:

¹ Ըսուած է նաեւ Հռոմ-Քաթ (Մ. Ասորի էջ 221):

տեսանք վերեւ (էջ 11—12) “ոչ ունէր այնչափ ամրութիւն”. հետեւաբար Գրիգորիս Վաթողիկոս եւ Շնորհալի կ’ուզէին Արեւելք անցնիլ, վրաստան երթալ “ակն կալեալ յանդ զօրացեալ յիշխանսն Տանն Վրաց եւ Թագաւոր Ափխազաց”: Բայց նոյն միջոցին այն “բարեմիտ”, “բարեպաշտօն” եւ “աստուածասէր” Տիկինը, որուն հաւատացած էին եկեղեցւոյ հարստութիւնը, զըկուեցաւ իւր ամուսնէն, քաջ ճօսլինէն, որ՝ որսի ատեն դաւադրուեցաւ ձիէն իշնալով. խելակորոյս վիճակի մէջ գտան զինքը երկու Թուրքեր, Հալէպ տարին եւ Հրէի մը ծախեցին. ետքը ճանչցուեցաւ ճօսլին եւ Նուրէտտին ամիրային յանձնուեցաւ: Նուրէտտին այս պատրաստ որսը շահագործեց. Եփրատացւոց գրեթէ բոլոր բերդերն ու ամրութիւններն առաւ բաց ի Հռոմ-Վլայէն, “ուր կայր կինն նորա դստերօքն”: Ճօսլին՝ կը կարծուի թէ մեռաւ Հալէպ եւ իւր կինը տեսնելով որ Հռոմ-Վլայ միայն մնաց քրիստոնէից ձեռքը, իւր մօտ հրաւիրեց Հայոց Վաթողիկոսն եւ անոր յանձնեց բերդը (Վարդան), կամ Վաթողիկոսը ինքն ուզեց Հռոմ-Վլայն եւ փոխանակեց Թորոսի իշխանին կալուածներով (Կիրակոս). Շնորհալին կ’ըսէ. “ըզսա (= զՀռոմկլայն) կամաւ սըմին (= Գրիգորիս Վաթողիկոսին) տուեալ:” Ըստ Սմբատ պատմչի՝ “իսկ յօրերս (1151) երեսո կինն Պարոն ճօսլին զՀռոմկլայն սուրբ Վաթողիկոսին Տէր Գրիգորիսի ձեռնազրով զի մնասցէ աթոռ Հայրապետութեան Հայոց:

եւ կայ գիրն մինչեւ ցայսօր (Սմբատ
էջ 95):¹

Գրիգորիս Կթղ. այսպէս չգնաց Վրաստան
եւ անմիջապէս “ձեռն ի գործ արկեալ շի-
նեաց զեկեղեցի հրաշագան գմբէթարդ ի
նոյն բերդն (= Հռոմկլայ) եւ սկսաւ թարգ-
մանութիւն առնել աստուածային գրոց. եւ բա-
զում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու զորս

¹ Մ. Ասորի էջ 423—424. — Վարդան էջ 128. —
Վերահայ էջ 62. — Շ. պարագայ էջ 227: Ըստ Վարդա-
նայ (նոյն. անդ), Հռոմկլայն այսպէս կոչուեցաւ “վասն Հռոմ
Արեղայի անդ բնակելոյ. յորմէ առին Յաճիկք, եւ ի նո-
ցանէ Վասիլ իշխան (“Յէրն Հռոմկլային Գող Վասիլն”
† 1112 Սմբատ էջ 91) եւ “ի նմանէ առին փռանդբդ”:
Փռանդներէն ալ Կաթողիկոսն առաւ. եւ ետքը Եղիստոսի
Սուլթանը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք: — Մթռութիւն Հռոմկլայ
փոխադրութեան թուականը մօրինակ չէ՝ բոլոր պատմա-
գիրներուն քով: Մ. Ասորի Զոռլինի դժբախտութիւնը
(որմէ ետք Կաթողիկոսին անցաւ բերդը), “ի նոյն ժամա-
նակոյ”, “ի նոյն ամի” (էջ 423) կը գնէ. եւ այս անորոշ
տարին կանխող թուականն է (էջ 422) Ասորոց 1459 եւ
Հայոց 586 (= 1137), իսկ Հռոմկլայի յանձնուելուն, եւ-
սլն, յաջորդող անմիջական թուականն է (էջ 424) Ասորոց
1464 եւ Հայոց 591 (= 1142): — Վարդան (էջ 127)
“յայնմ ժամանակի” կը գնէ Հռոմկլայի յանձնուիլը եւ
կանխող թուականն է (էջ 126) 610 (= 1161). յաջորդ
թուականը Գրիգորիսի մահուան տարին 615 (= 1166): —
Վերահայն քով (էջ 611)՝ Մթռութիւն փոխադրութիւնը կանխող
թուականն է Բարսեղ Կթղ.ին մահը 562 (= 1113): —
Սմբատ այս օրերուն մէջ, “յօրերոյ, տուաւ, կ’ըսէ, “Կինն
պարսն ճօղինն զՀռոմկլայն Սուրբ Կաթողիկոսին” նոյն
(էջ 95) եւ անմիջապէս յաջորդ տարին կը գնէ 600
(= 1151), որու Նաւասարդի 23ին “Ին յին խորդի Դիւթա-
խան” եւ նոյն տարին “էառ պարսն Թորոսն ի Հռոմէն
զՄաթիս եւ զԹիւն. եւ բռնեց զգուքն Թոմաս” (նոյն. անդ):
Մենք Սմբատի թուականը՝ 1151 տարին ընդունեցանք
իբր ամենէն ճիշդը (Հմմտ. Շ. պրգ. շ. էջ 228, 505):

ինքեամբ, եւ զորս այլոց ձեռամբ, (Կիրակոս էջ 63):¹

Հռոմ-կայ, Հայ-կայ մ'եղաւ այսպէս, ուր գրեթէ մէկ ու կէս դար (141—142 տարի) Հայոց Կաթողիկոսութիւնն փայլեցաւ, զատ դարագլուխ մը բանալով Եկեղեցական պատմութեան մէջ, այն դէպքերով՝ որ անգամ մըն ալ տեղի չունեցան:

Գրիգորիս Գ.էն մինչեւ Ստեփանոս Գ. 11—12 Կաթողիկոսներուն բոլորած շրջանը, 1151—1292, Հայ Եկեղեցւոյ արտաքին եւ ներքին կեանքին համար բոլորովին ինքնատիպ հանգամանք մ'ունի:

Հայ. Եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգութիւնը, դաւանանքի պարզութեան եւ ժամակարգութեան կողմէն, Շնորհալոյն կը պարտի իր գոյութիւնը: Հայ. Եկեղեցին, իբր հնագոյնը քրիստոնէական ընդհ. Եկեղեցւոյ ազգային Եկեղեցիներուն մէջ, Շնորհալոյն ձեռքով պարզեց, շեշտեց իր լայն, մինչեւ հիմայ կարծուածէն շատ աւելի լայն ու շատ աւելի ներող ոգին, եկեղեցական ընդհանուր միութեան համար:

¹ Հմմտ. «Սրբա պայծառացուցին զԵկեղեցիս հայաւսանեայց, կարգաւորութեամբ եւ տաւնիւք եւ սպասիրք: Եւ թէր Խաբէմանէլ, որ ոչ գտանիր առ մեզ. եւ փոխեցին զթառն հայրապետական է Ծովն, եւ անտի է Հոռօլայն. գնեալ զնա է Փռանկ իշխանէ մօլէ: Եւ ամրացուցին պարսպաւք ամրագունիւք, զոր շրջապատեն երկու զետք Եփրատ եւ Փարօմն. եւ շինեալ է նմա եկեղեցի ժայլուչ եւ կալեալ զհայրապետութիւն Տէրն Գրիգոր ամս ԾԳ. վախճանի բարիւք: Եւ յաջորդէ զթառն Տէրն Ներսէս ամս Ի,» (Տաշեան, Ցոսմոյ էջ 565—6):

Այս կէտը պէտք եղածին պէս ուշադրութիւն չէ՛ գրաւած դժբախտաբար Հայ. Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ: Այս կէտը զգացընելու համար պէտք է դիտել որ Շնորհալուոյ նման ազատամիտ, Շնորհալուոյ նման քրիստոնէական կեանքն ապրող, ըմբռնող, քարոզող, Շնորհալուոյ նման քրիստոնէական Եկեղեցւոյ ոգին ճանչցող եւ այս բոլորն իր գրչին տակ հրապարակող եւ գործադրող Կաթողիկոս մը չենք գտներ իրմէ յառաջ եւ իրմէ ետքը. մի միայն Գրիգոր Պահլաւունի Տղայ, Շնորհալուոյն այս իսկապէս շքեղ ու հոյակապ եղբորորդին, Շնորհալուոյն շնչով տաքցած, անոր կրթութեան ու սկզբունքներուն մէջ սնած Կաթողիկոս մը մշակեց Շնորհալուոյ մահուամբ ընդհատուած եկեղեցական միութեան խնդիրը, բայց այս անգամ ալ Մանուէլ Կոմնենոս Կայսեր մահը (1180 Սեպտ. 27) կը ջլատէր պահլաւիկ Կաթողիկոսներու այսմեծ ձեռնարկին յաջողութիւնը:

Հռոմ-Ելլայ, այս խռոված, վտանգած ժամանակին մէջ իբր գլխաւոր կենդրոն սրբազան գրականութեան բարգաւաճման եւ իբր միակ կենդրոն Եկեղեցական միութեան խնդրին, մեծ նշանակութիւն ունի: Աւելի մեծ նշանակութիւն ունի այն յօժարութիւնը, սէրն ու վստահութիւնը՝ զոր Հայ. Եկեղեցւոյ համայնքը կ'արտայայտէ: Շատ խռով ժամանակ մը, ամէն մարդ իւր գլխուն ճարը նայելու ժամանակ մը, ոչ դժ ըսաւ թէ հիմայ եկեղեցւոյ միութեան, եկեղեցւոյ բարեգործութեան ատենն է, աւելի

կարեւոր խնդիրներ ունիւք եւայլն¹։ Գրիգոր - Տղայի Վաթողիկոսական Տրաւէրը, Հռոմկլայի մէջ իր գլխուն միացուց բովանդակ Հայ. Եկեղեցւոյն անդամները. Աղուանից Կթղւր, Անւոյ, Անտիոքայ, Երուսաղէմի, Տարսոնի, Եղեսիոյ, Տիղիսի, Սիւնեաց, Դմնայ, Կարուց, Նախճաւանի, Բզնունեաց, Մանազկերտոյ, Տարօնոյ, Ժովաց եւ Զարեւանդ զաւառի, Սաղմաստոյ եւ դրանն Պարսից, Թէոդոսուպօլսեայ (= Կարնոյ), Մելիտենոյ, Անարզաքայ, Սելեւկիոյ, Մամուստացւոց քաղաքին, Մամեստիայ Կիւլիկեցւոց, Կիպրոսի, Աշմուշտայ, Նփրկերտոյ, Սեքաստիոյ, Նէոկեսարիայ, Կոկիստնոյ, Ապամիոյ Ասորւոց, Լաւողիկեայ բոլոր Արքեպիսկոպոսներն ու Եպիսկոպոսները, ինչպէս կը տեսնուի այս ցանկէն, Հեռաւոր եւ մերձաւոր տեղերէն կը փութան Հռոմկլայ (1179). առանց պատրուակի, առանց անձնական նկատումներու եւ տկարութիւններու՝ կը խորհրդակցին, կը միանան իրենց գլխին՝ աննախանձ, կ'ունենդրեն Լամբրոնացւոյ՝ իրենց Թերեւս ամէնէն կրտսերագունին՝ այն Հիանալի, քրիստոնէական ան-

¹ Միայն Ցուտէորդիներ ըսին Թէ «յերեկոյացեալն եմք ժամուռ», Թէ «գիշեր է եւ ոչ տիւ. տկար եմք մարմնով եւ ծերք հասակաւ» եւ այլն։ (Ցես Նամականի. Գր. Վթղ.ի Տղայ. ապ. Վենետիկ 1838. էջ 77, 88)։

Բայց սրախօս եւ վեհանձն Վաթողիկոսը պատասխանեց ծանր ակնարկութիւններով եւ երգիծանքով, որոնց առջեւ մարդ կը չէկնի կորագլուխ. եթէ երբեք չէկնեցան Որդին Ցուտեայ եւ իր համախոհները։

ստուեր ոգիով ընդլայնուած ատենաբանութեան, կը հաւանին Եկեղեցական ընդհ. միութեան. այնքան տաք էին գործին որ “աղաչեցին ամենայն ժողովն փութապէս առաքել զգրեալս, զի մի՛ ասեն պատահեցէ յարքայէն մահուամբ խափանումն առաջարկեալ խորհրդոյս” (Ընդհանրական էջ 200):

Հռոմ-իլայի պատմութիւնը պիտի չընեմ այս տեղ իւր բոլոր մանրամասնութիւններով. ոչ ալ Շնորհալոյ եւ իւր յաջորդներուն գործերը կ'ուզեմ նկարարագրել: Այսչափով ալ ուզեցի երեւան բերել — մեր Եկեղեցական պատմութեան միակ դէպքը, եւ ամէնէն նշանաւոր դէպքը, որ Շնորհալի եւ Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոսներու ատեն մշակուեցաւ յաջողելու աստիճան եւ այս բոլոր խնդիրներու մանրամասն պարագաներու կենդրոնը եղաւ Հռոմ-իլայ, այնքան հռչակաւոր Կաթողիկոսարան մը, այնչափ ծանրութեան կենդրոն մը, նոյն իսկ Ասորոց Եկեղեցւոյն համար, որ բոլորովին ներգործուեցաւ, օծուեց, շնորհուն անուն մ'եղաւ, կցուելով Ս. Ներսէս Շնորհալոյ անուան. Ներսէս-իլայեցի: Այս մանրամասնութեանց համար հետաքրքիրներ թող կարդան Ալիշանի “Շնորհալի եւ պարագայ իւր” հմտալից գործը, որուն մէջ հեղինակօրէն խտացուցած է այս մասին Հայ մատենագրութեան մէջ ցրուած եւ իր ձեռքը հասած ամէն տեղեկութիւն:

* * *

Քիչ մըն ալ Հռոմ - Վլայի ուրիշ կողմերուն
Հետաքրքրուինք այս առթով:

Տեսանք թէ Վլայն շատ ձեռքերու անցած
էր Կաթողիկոսարան չեղած: Մեզի ծանօթ պատ-
մութիւն եւ յիշատակարաններ կը լռեն թէ
երբ Գրիգորիս Վթղ. առաւ բերդը, ինչ սրբա-
վայրեր կային հոն:

Քանի որ թէ Գող Վասլի եւ թէ Փռանկ իշ-
խաններու, քրիստոնեայ բերդատէրներու ձեռք
անցաւ՝ հարկաւ եկեղեցի մը կար Հռոմ-Վլայի
մէջ. դժբախտաբար այս մասին որոշ բան մը
չենք գիտեր. ոչ ալ նոյն իսկ այն շէնքերու
նկատմամբ, որոնք Աթոռի փոխադրութենէն
հտքը շինուեցան:

Գրիգորիս Գ., Փոքր Վկայասէր, ըստ
Կիրակոսի (տես վերագոյն)՝ “շինեաց զեկե-
ղեցի հրաշագան զմբէթարդ”։ Նոյն պատ-
միչը կ’աւանդէ նաեւ թէ Գրիգոր Գ., Տղայ,
“շինեաց զգեղապանոյճ Եկեղեցին ի Կլայն
եւ զարդարեաց զնա մեծապէս” (էջ 69)։
Բայց երկու Եկեղեցիներուն անուններն ալ չի
նշանակեր:

Հռոմ-Վլայ քիչ ժամանակի մէջ ճոխա-
ցաւ, փառաւորուեցաւ եւ Կաթողիկոսարանի
եկեղեցիները թէ Շնորհալույ նոր ժամերգու-
թեամբ եւ թէ Գրիգոր Տղայի շինութիւններով
իսկապէս նշանաւոր ու հռչակաւոր եղան: Իսկ
սպասներուն հարստութիւնը Սմբատ իբր ահա-
նատես կը նկարագրէ, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Նոր ընդ տեսած յիշատակարանի մը գրիչը, թուվմաս քահանայ, բնիկ Վլայեցի, շատ շքեղ կը նկարագրէ հայրապետական Աթոռին փառքը եւ նոյն տողերուն մէջ ալ անկումն ու աւերումը՝ Սուլթան Աշրաֆի ձեռքով. «Յորոց ի բնաւիցն յորունց եւ իմն նուաստութեան, որ եւ փոքու մասին անարժան գոլով թուվմաս ոմն անուն, տարաշխարհիկ եղեալ ի հայրենի տեղոյ իմոյ, յերբեմն ի վաղնջուց ամաց հայրապետական աթոռոյ ճոխութեամբ՝ փառաւորեցելոյ, ի նշանաւորն ասեմ՝ դղեկէ Հոռմ-Վլայէն, վասն իմոյ մեղաց, նախ քան զվեց ամ գրութեան տառիս ի ճնոս Տաճկաց մատնեցելոց, յորմէ ամաւ եւ կիսով նախ քան զառնուլն պատահեաց ինձ ելանել եւ գալ յաշխարհս Վիլիկիոյ, յուսով տեսութեան սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի. զոր վարկանիմ թէ եւ ոչ ըստ իմոյ արժանեաց, այլ վասն անչափ ինամոցն Տեառն դիպեցաւ այս, ոչ տեսանել ի ժամանակի պաշարման դղեկին զանհանգուրժելի նեղութիւնն, որոյ եւ լուրն պակուցանէ զամենայն խողս. Ուր եւ բազումք մանաւանդ ընաւքն սննդակիցք իմ եւ ազգայինք ի պէս պէս մահս, եւ ի գերութիւն վարեցան մեծ թշուառութեամբ, արտաքս քարշեալք ի մայրենի զրկաց պանծալի դղեկին, զորոց յիշատակ երջանկութեանն եւ զայժմու թշուառութեան, որպէս ի դէպ է հարազատ զաւակի առ սիրելի ծնաւդսն, եւ ոչ առանց արտասուաց բերեմ: Վասն զի գերեալ

եղեւ եւ Աջ Սրբոյն Գրիգորի եւ հռչակաւոր
Նշանն սուրբ Վանկոյի. առ ոտն ընկեցեալ
նշխարք ոսկերաց սրբոց վկայիցն: Նաեւ աւ-
տուածաբնակ եւ երկնանման շքեղաշուք
եւ գերապայծառ սուրբ տաճարսն, զՍրբոյն
Գրիգորի ասեմ եւ Տիրաւմաւրն Սրբունոյ
Աստուածածնին եւ յանուն Որդւոյ Նորա
Սուրբ Փրկչին, կոխան եղեւ՝ եւ աւթարան
անհաւատիցն, (Գիրք Թղթոց, էջ 537. Յի-
շատակարան):

Թովմաս ՔՏԵ. ի նկարագրութեան համե-
մատ երեք եկեղեցի կամ տաճար ունէր
Հռոմ-Կլայ.

Ա. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ,

Բ. Ս. Աստուածածին,

Գ. Ս. Փրկիչ:

Գրիգոր Տղային շինած «գեղապաճոյճ»,
եկեղեցին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչինն է¹, ուր ամ-
փոփեց Գրիգորիսի եւ Ներսիսի, երկու հարա-
զատներու, մարմինները եւ ասոնց քով ալ՝ Մեծ
Վկայասիրի նշխարքը, Ծովք դղեակէն փոխա-
դրելով:

— «Իսկ զհոգիացեալ մարմին սուրբ հայ-
րապետին Ներսիսի մեծաւ պատուով եւ առա-
քինեաց եւ վարդապետաց ժողովով, մեծապայ-
ծառ հանդիսիւ հանգուցին յարժանաւոր
դամբարանի ի հիմունս սուրբ եւ գեղա-
պաճոյն տաճարին, որ շինեցաւ յանուն
Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին՝ յորդոյն

¹ Հմմտ. Մ. Ասորի ՅԼ. Բահաւայ-Բէնէ էջ 39:

եղբօր իւրոյ ի Տէր Գրիգորիսէ. քանզի նա յաջորդեաց զաթոռս հայրապետութեանն Հայոց զկնի սրբոյն Ներսէսի. որ եւ առաւել զարդարեաց զսուրբ Աթոռն, ամենավայելուչ շինմամբ, եւ ճոխացոյց երեւելի եւ պատուական սպասուք. եւ ետ ըերել զնշխարս սուրբ հայրապետին եւ նախնոյն իւրեանց զՏէր Գրիգորիսի Վկայասիրի եւ ամփոփեաց ի հիմունս նոյն տաճարի մերձ առ դամբարանս երկուց հայրապետացն Գրիգորիսի եւ Ներսիսի (Սոփերք ԺԳ. էջ 81 - 82):

Գրիգոր Վկայասէրի մարմինը թաղուած էր Սեւ լեռան կարմիր վանքին մէջ, քեսունի (= Պէհէսնի) մօտ: Այսպէս, ուրեմն, կարմիր վանքէն պէտք է փոխադրուած ըլլալ Վկայասէրի նշխարքը ի Հռոմ-Վլայ: Բայց Կիլիկեան պատմագրի մը համեմատ՝ Ծովք գղեակէն կը փոխադրուի: Ըսել է որ Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին հետ տեղ փոխեց ու աստանդական եղաւ Վկայասէրին նշխարքը, կարծես իր ողջութեան թափառիկ կեանքը վերապատմելու համար: Եւ հարկաւ Գրիգոր Տղայ իրաւունք ունէր այդ փոխադրութիւնն ընելու Հռոմ-Վլայի պէս ամրոց մը, որ ամէնէն ապահովը կը նկատուէր:

Կիլիկեան պատմագիրը նորաշէն տաճարի ճարտարապետական դրութեան ալ կ'ակնարկէ՝ «ի նմանութիւն արեւելից տաճարացն», բացատրութեամբ:

Հատ հաւանական է որ Կիլիկիոյ եւ իր շրջականերուն մէջ տիրող ճարտարապետական

դրութիւնն աւելի Բիւզանդական եղած ըլլար
այն ատեն¹, այնպէս որ Գրիգոր Տղայ կը փա-
փաքի «ի նմանութիւն արեւելից», հաւանակա-
նաբար հայկական ճաշակով ըսել կ'ուզէ, շինել
Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հոյակապ տաճարը:

— «Այս Տէր Գրիգորիս արկանէ հիմն ի
վայն եւ շինէ հոյակապ եկեղեցի ի նմանու-
թիւն արեւելից տաճարացն, պատրաստեալ
ի նմա զդիրս երկուց լուսաւորչացն զհօրեղբարց
իւրոց՝ Տէր Գրիգորիսի եւ Ներսեսի. հանէ եւ
ի ծովուցն (այսինքն՝ ի Ծովք Գղեկէն) զնշխարս
մեծին Գրիգորիսի, զքեռուոյն Ապիրատայ հաւ-
ուն իւրոյ զՏէր Վահրամայ (Վկայասիրի), եւ
գնէ ընդ երկուց լուսաւորչացն, (Վիլիկ. պտմ.
ըստ Չամչեանի. Պտմ. Հատոր Գ. էջ 395):

Ալիշան, չեմ գիտեր ինչո՞ւ մթնցուցած է
Շնորհալոյ դամբարանին վրայ իր տուած տե-
ղեկութիւնները այնչափ յայտնի եւ վաւերական
աղբիւրներու առջեւ: Վասն զի նախ կ'ըսէ թէ
«պահպանութեամբ սրբազան Նշխարաց Մեծի
եւ Փոքու Վկայասիրին եւ Շնորհալոյ, զորս
հօս (= Հռոմկլայ) տեղաւորեց Գրիգոր Տղայ՝
յաջորդն Ներսիսի եւ վրանին հոյակապ եկե-
ղեցի մը կանգնեց, որ կիսաւեր մնայ ցարդ
եւ ուխտատեղի է Հայոց եւ այլազգեաց»
(Ը. պրգ. Եջ 230) եւ ետքը «անոնց հետ՝
մեծ պապուն՝ Գրիգորի Վկայասիրի՝ յիշատակն

¹ Հիմալ աւելի արաբական ճաշակն է որ տիրած է:
Եկեղեցիներուն գմբէթները, Վիլիկիոյ մէջ, բացարձակապէս
արաբիկ (arabesque) են:

ալ միացուց. բերել տալով մարմինը ի Ծովք
դղեկէն, եւ Երեքինն ալ հանդիսապէս տե-
ղաւորելով ի հիման նորագիծ յատակի,
եւ վրան կանգնելով մեծապայծառ Եկե-
ղեցի մը ի Հոռակլայ, յանուն Ս. Գրիգորի
Լուսաւորչին. Ս. Ներսիսի դամբանին վրայ ալ
շարեց այն աստեղանման ջահերը՝ զոր յիշեց
Լամբրոնացին¹: Յետ առման եւ աւերման Հռոմ-
կլայի յԵգիպտացւոց (1292), կամ թէ եւ յառա-
ջագոյն իսկ՝ առանձին եկեղեցի մ'ալ շինուե-
ցաւ այն քարանձաւին զագաթը ուր տօթա-
հար տատրակինման քաղցրիկ հնչմամբ 22 տարի
կը գանգատէր Շնորհալին, եւ անոր ներքեւ
ամփոփեցան իր մաքուր մարմնոյն Նշխարքն,
եւայն (անգ էջ 487):

Եթէ «Երեքինն ալ» Նշխարքը (այսինքն՝
Մեծ Վկայասերին, Փոքր Վկայասերին եւ Շնոր-
հալոյն) Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ «նորագիծ
յատակին» ներքեւ տեղաւորեցան, Հռոմ-կլայի
առումէն յառաջ կամ ետքը շինուած «առան-
ձին եկեղեցի»ին մէջ ի՞նչպէս «ամփոփեցան»
Շնորհալոյն Նշխարքը եւ ո՞րն է այն Եկեղեցին:
Բայց քանի որ «Տէր Ներսէս»ի² ուխտատեղին
ճիշդ բերդին հարաւային կողմն է ըստ աւան-
դութեան, հոն, ուր Ալիշան-Մոլտկէի յատա-
կագծին մէջ (Շ. պրգ. էջ 226—231) «կա-

¹ Տես Ընդհանրական տպ. Ս. Պետրոսւրդ 1788,
էջ 314:

² «Տէր Ներսէս» անունով ճանչցուած է Հռոմկլայի
ուխտատեղին:

Թողիկոսարան, նշանակուած է. այսինքն՝ ըստ ամենայն հաւանութեան, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին՝ իսկ «Կաթողիկոսարան» նշանակուածը հոյակապ եկեղեցւոյ մ'աւերակն է, որուն արեւելեան պատն իր ճաշակաւոր ամբողջութեամբ կանգուն է եւ Եփրատ կը նայի կարմիր երեսով: Միւս պատերը՝ ինչպէս նաեւ Եկեղեցին՝ հողով ծածկուած են: Կանգուն պատին վերեւ երկու անկիւնները գեղեցիկ խաչեր փորագրուած են, չարահայտ ձեռքերով ետքէն դիտմամբ եղծուած, բայց խաչերուն չորս անկիւնները չայոց սովորական արձանագրութենէն (— «Տէր, Յիսուս, Քրիստոս, Աստուած») «Յ» տառը միայն կրցած եմ նշմարել:¹ Այս փառաւոր եկեղեցին պէտք է ըլլայ

1 «Տէր Ներսէս»ի ուխտի տոնին է Աստուածածնի Վերափոխման տօնը: Բան մը՝ որ անշուշտ պատմական հնութիւն եւ սերտ աղերս մ'ալ ունի Շնորհալոյ մահուան թուականին հետ. որովհետեւ Շնորհալի վախճանեցաւ 1173ի Օգոստոս ամսուն մէջ, Աստուածածնի Վերափոխման տօնին մերձաւոր շաբաթ մը. եւ անշուշտ այս է պատճառն որ նոյն իսկ Օգոստ. 13ին ալ գրուած է մահուան օրը, ոմանք Օգոստ. 5, իսկ ոմանք ալ Օգոստ. 8 գրած են. բայց որովհետեւ Հինգշաբթի էր մահուան օրը, հետեւաբար 8ը ճիշդ է. վասն զի 1173ի Օգոստ. 8ը եւ է: — Մենք ալ՝ 1889, Աստուածածնին, Այնթապի դասընկերներով որոշեցինք զպրոցական արձակուրդը «Տէր Ներսէս»ի ուխտաւորութեան նուիրել. ինչ համար երբորդ ուխտաւորութիւն էր այս, թէեւ աւելի գիտակիցը, բայց ոչ, անշուշտ, հմտութեամբ պատրաստուածը: Աւելորդ չեմ համարիր այստեղ կենդանացընել 1889ի Օգոստոս 14—15, Վերափոխման տօնին յաջորդ օրերուն յուշիկները՝ ալ գեղին դեղին բծերով պիտակուած տետրակէս՝ որուն քանի մ'էջերը տեղոյն վրայ սեւցուցած եմ մատիտով:

այն «գեղապաճոյճ» տաճարը զոր գեղանի եւ վեհափառ Պահլաւունին, Գրիգոր Տղայն,

«Առտուն կանուխ ելանք (Էհնէշէն) եւ Եփրատայ ափը քերելով գերբուկներու եւ բլուրներու վայէն ուղեւորեցանք գէպ ի Հռոմկլայ: Ալլային մօտ սկսանք «Առաւօտ լուսոյ» երգել:

Մշաճ եւ եղծուած աստիճաններով (Հռոմկլայի) Հարաւային դռնէն ներս կը մտնենք, որուն դիմացը կը գտնուի սառնիճ մը 250 աստիճաններով:

Յ'անցնինք աւերակաց Աջէն, կ'ենենք գէպ ի ուխտատեղին. աստ անդ եկեղեցիներու եւ տուններու աւերակներ. որոց մէջ մի եկեղեցւոյ տեղն բացորոշ է, թէեւ լի հողով, որուն արեւելեան պատին վրայ ուղղանկեանց մէջ գեղեցիկ եւ միանգամայն պարզ քանդակներ կը տեսնուին. այս քանդակներուն վերի կողման վրայ հայտատաւ գրեր կան, որոնց մէջ տառը ձախակողմ ուղղանկեան մէջ կը տեսնուի. իսկ աջակողմ ուղղանկեան մէջ գրերը բոլորովին եւ դիւմամբ եղծուած են: (Այլուսի թէ այն եղծուած քանդակները ըստ ի պարզ խաչքարեր ըլլալէ, էին նաեւ Ռուբինեանց զինանշանը պատկերացընող հիւնակ գործեր):

Եկեղեցւոյ աւերակաց մէջ կան խորաքանդակայականեր, որոնց մին՝ սիւն ունի, փայտի վրայ անցած եւ գլխովայր (Հոս կ'աւելցընեմ, որ սիւնը որբատաշ քարերէ շինած եւ բազմանիստ (ս'թ թէ վեց) կարծեմ մետաղափ տրամագծով չըջնակ մը շինած: Այնքան ընտիր շաղախուած որ գլխի վայր դարձած ատենը քարերը չեն զատուած):

Այլուսի վայր, յիշեալ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը ընդարձակ եկեղեցի մը կայ. զոր վերանորոգելով մզկիթ դարձուցած են. այս շէնքին հիւսիսային ծայրը, Եփրատի վրայ բարձրացած է զանգակատուն մը, երկու թիգլայնուլ թեամբ քարերով շինուած. այս զանգակատունը փլած է. իսկ մաս մը կանգուն կը մնայ տակաւին 24 ոտնամաշ աստիճաններով, որոց 5ը կիսով կոտրած է:

Այս շէնքին արեւմտեան կողմը ընդարձակագոյն ամբար մը կայ, որմնաբաժ, վիմափոր ուրիշ ամբարներով շինուած, որուն տանիքը մզկիթին գաւիթն է:

Ժամերգութենէ վերջը աւերակին գագաթը չըջեցանք, առաջնորդ ունենալով զՅէր Ներսէս Հայր Էհնէշ

շինեց գերազանցելու համար փոքր վկայասերին շինած « հրաշազան գմբէթարդ » միւս եկեղեցին,

գիւղի քահանայն: Ի վանք սառնիճը օձապտոյտ աստիճաններէ, մինչ Եփրատի մակարդակը. խմեցինք պաղ եւ զուլալ ջուրէն:

Աւ կը սկսինք Կլայէն դուռս ելլել:

Առաջին Արեւմտեան հարաւային դռնէն, որուն աջ պատին վրայ արաբական տառերով արձանագրութիւններ կան, որք անընթեռնլի են: Այս դրան ձախակողմը կը տեսնուի կիսակամար մի մատուռ. ուրկէ մտնելով դէպ ի աջ կողմը 8 կիսաւեր աստիճաններով վիմափոր եկեղեցւոյ մը կը հանդիպինք՝ Ս. Յովհաննէս անուն:

Երբորդ դռնէն կ'ելլենք, որ միակողմէ ապառաժէ շինուած է. այս դրան կից ժայռը, որուն վրայ կրպակի պէս փորուածներ կան, կ'երկարի դէպ ի երբորդ դուռը, որուն վերին կամարը մնացած է:

Չորրորդ դուռը ամենահաստատունն է այժմ, որ հիւսիսային կողմը կը նայի, բերդի արեւմտեան կողմը բացուած ըլլալով. սոյն դրան արեւմտեան կողմը Բէրբէշ մը կայ: Հինգերորդ դուռը ակուած է, որուն գիմացը կիսակործան շէնք մը կայ:

Բերդին արեւմտեան կողմը բոլորովին բարձրաբերձ ժայռ է. այս ժայռին մէջ ալ կրպակի պէս փորուածներ կան. ժայռի կողին վրայ արհեստական սառ (ջրի ճամբայ) բացուած է, որուն ճեղքուածներէն ջուրը կը ժայթքէ փրփրադէզ: Այս ժայռին ստորոտը կը հոսի Մերդիմէն անուն վատառողջ ջուր մը: — Բերդին արեւմտեան հիւսիսային, լաւ եւս Մերդիմէնի հարաւային կողմը կը գտնուի Շնորհալոյ վիմափոր թաւազործարանը(?): (Ասոնք արհեստական պրբեր են եւ իրաւի ջուլհակի հորեր կան հոն): Այս պրբերը երեք գլխաւոր մասերու բաժնուած են, որոց ամենէն վերջին մասին մէջ արաբական յիշատակարաններ կան:

Այս մասին տակը կայ այր մը, որուն ներքին ճակատը հայաւանա յիշատակարան մը կայ, անընթեռնլի իսպառ:

Աս տարի վերոյիշեալ հնութեանց լուսանկարը առնուեցաւ Գրիգոր Մարըրեանի միջոցաւ, թագաւորական ալպիւմի մէջ գրուելու համար:

Հռոմկայ եօթը դուռ ունի, որոնց չը նշանակած

հաւանաբար Ս. Աստուածածինը, որ ըստ իս այն կոկիկ գեղեցիկ շէնքն է որ մզկիթի փոխած են: Մեզի Ս. Յովհաննու անունով ալ վիմափոր եկեղեցի մըն ալ ցոյց տուին, որուն յիշատակութիւնն իսկ չկայ Թովմաս Քհչ.ի յիշատակարանին մէջ: Բայց միւս եկեղեցին, Ս. Փրկիչը, հարկաւ հողին տակ մնացած եւ հարթ հաւասար եղած է: Ստոյգ է որ խնամոտ պեղում մը պիտի որոշէ բոլոր սրբավայրերուն եւ տեղերուն դիրքը եւ թերեւս շատ մը արձանագրութիւններ ու յիշատակարաններ ալ երեւան բերէ:

* * *

Հռոմկլայն անշուշտ ունի ուրիշ թանկագին շիրիմներ ալ, թէեւ որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին: Հռոմկլայի շատ կաթողիկոսներու մարմինները կիլիկիա փոխադրուեցան ըստ Սմբատայ (էջ 106), Գրիգոր Տղան († 1193 Մայիս 16) Դրազարկ թաղուեցաւ:¹ Գրիգոր-Վահրամ Ե. Գահրավէժ, (ծանօթ նաեւ Մանուկ անունով)՝ զոհը Սոյ Արքեպիսկոպոս Յովհաննէսի (Յովհաննէս Ե. Մեծաբարոյ)՝ «իմաստութեան», բռնուեցաւ Հռոմկլայի մէջ, ջախջախեցաւ կոպիտառի պարիսպներուն վրայ,

եմ. հատ մըն ալ հարաւային դուռը՝ ուսկից մտած էինք Յ. Եօթներորդն ալ, եթէ չեմ սխալըր, դարձեալ բերդի հարաւային կողմը պիտի ըլլայ:

¹ Հմմտ. Չամչեան պտմ. հատոր Գ. էջ 395, ուր Չամչեան «ըստ ասելոյ ոմանց» կ'ընդունի թէ Գրիգոր Տղայ թաղուած ըլլայ Հռոմ-կլայի մէջ:

Թաղեցաւ Դրազարկ (1194)¹: Գրիգոր Զ. Ապիրատ, այս երբեմն զինուոր, «այր իմաստուն եւ գիտուն եւ ծեր», Կաթողիկոսը, Թաղուեցաւ Արքակաղին (1203). Յովհաննէս Է. Մեծաբարոյ, Հեթմցի († 1221), չէ նշանակուած այս «մեծամիտ եւ յաղթասէր» (Մ. Ասորի ՅԸ. ԲՏԿ. էջ 39) Կաթողիկոսին դամբարանը²: Իսկ Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի († 1267 Ապրիլ 9), Յակոբ Ա. Կլայեցի († 1286), ըստ ամենայն հաւանութեան Հռոմ-Կլայի մէջ թաղուած են: Հռոմ-Կլայի վերջին երկու կաթողիկոսներ՝ Կոստանդին Բ. Պրօնագործ (հրժ. 1290 եւ † 1294) Սկեւռա թաղուեցաւ եւ Ստեփանոս Հոռմկլայեցին, Կլայեցի վերջին Կաթողիկոսը, որ Կլայի գրաւման ատեն (1292) գերուեցաւ, Եգիպտոս տարուեցաւ եւ հոն վախճանեցաւ 1293ին: — Հռոմ-Կլայի մէջ թաղուած են նաեւ Ռուբէն Թորոսի որդին (Սմբատ էջ 101), Յովհաննէս Գառնեցի տեսանողը (Կիրակոս, էջ 205):

* * *

¹ Այս արատաւոր դէպքը խորունկ կսկիծով մը կը յիշատակէ Ներսէս Լամբրոնացի իր նշանաւոր Թուղթին մէջ, զոր ուղղեց առ Լեւոն. կ'ըսէ նաեւ թէ բաւական «մարդիկ էին մնաեալ ի Կլայն», Ո՞գիտէ, ինչ մարդիկ:

² Թեքեւս թաղուած ըլլայ Անտիոք. վասն զի Պարոն Կոստանդինի բանակին մէջ էր Անտիոքի պաշարման ատեն. թէեւ Հայք «յաղթեցին նոցա եւ առին զքաղաքն», ... «Բայց Տէր Յովհաննէս Կաթողիկոսն յառաջ քան զառնուլ քաղաքին վախճանեցաւ ի Թուին Հայոց Ողբ», (Մ. Ասորի. էջ 516):

Հռոմկլայի ճոխ սրբութիւններէն եւ սրբազան անօթներէն, յատկապէս կը յիշատակուին Վանկոյ Ս. Նշանը, ըստ Թովմաս ԲՏԿ.ի: Իսկ Շնորհալին պարզապէս կը յիշատակէ «ողջոյն սիրոյ եւ խաղաղութեան հասցէ յաստուածընկալ եւ փրկական սրբոյ Նշանէս»,¹ եւ ի հրեղէն լեզուաց Հոգւոյն ընդունողաց առաքելական նշխարացս եւ ի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ Աջէս եւ յԱթոռոյս» (Ընդհ. էջ 2):

Հակառակ Մեծաբարոյի ըրած ամրացումներուն Մարայ սուլտանն Աշրաֆ՝ եկաւ «ի վերայ Հռոմկլային շատ զօրօք եւ կռուեցաւ ի վերայ բերդին շատ օրեր. էառ զնա, եւ զամենայն սուրբ մասունսն որ անդ էին, եւ զԱջ սուրբ Գրիգորի եւ զկաթողիկոսն եւ զեպիսկո-

1 Վանկոյ կամ Վանկոյ կը յիշատակէ Ասողիկ (էջ 163) իբր մենաստան Արշարունեաց երկրին մէջ, որուն առաջնորդ է «մեծանուն հռչակելին Վարդիկ՝ հայրն Վանգոց, եւ սուրբ հայրն Վարմիր» (Հմմտ. Չամչեան պատմ. հտ. Բ. էջ 824—825): Հաւանական է որ Արշարունեաց Վանկոյն աղերս մ'ունենայ Հռոմկլայի Վանկոյին հետ. այսինքն՝ Հռոմկլայիւն անկից եկած մասունք մ'ըլլայ:

Ներսէս Լամբրոնացին կը յիշատակէ Վանկոյ Սուրբ նշանը, երբ կը գրէ իր Թարգմանած Յայտնութեան մեկնութեան յիշատակարանը կը գրէ. «Թարգմանեցաւ աստուածային Յայտնութեանս մեկնութիւն ի Թուխ Հայոց ՈՒԸ (= 1179), ի սուրբ եւ ի հայրապետական Աթոռն՝ որ կոչի Հռոմկլայ, չըջապատեալ յադինական աղբերէն Եփրատայ, որ մատակարարէ բնակչացն զամենայն մարմնական պիտոյս խնամօքն Աստուծոյ՝ ընդ հովանաւորութեան Նշանին Վանկոյ, եւ այլ զբանշիւի սրբոցն որ հանգուցեալ են անդր ի փառս Աստուծոյ»:

պոսքն եւ զքահանայք եւ զսարկաւագունք շատք
ծառայ տարաւ ի Մսր։»

“Եւ ի սոյն աւուրքս (1293) պարոն Հայոց՝
Հեթում, գնեց զԱջն լուսաւորչին եւ զամե-
նայն մասունս ի յանօրինաց, եւ երեր ի Սիրս
եւ դրին Վաթողիկոս զՏէր Գրիգոր” (Սմբատ
էջ 126)։

Վլայի առումէն յառաջ, Յովհաննէս Մե-
ծսուքարոյ մերկացուցած էր արդէն Վաթողիկո-
սարանի տաճարներն՝ Պահլաւունիներու զար-
դարած բոլոր ճոխութիւններէն։ Սմբատ պատմիչ՝
ականատես ատոնց չէ կրցած իր արցունքը զսպել։

“Ի նոյն ամի (= 1203) ժողովեաց թա-
գաւորն Լեւոն շատ եպիսկոպոս, եւ եղիր Վա-
թողիկոս զՏէր Յովհաննէս՝ Սոյ եպիսկոպոսն,
որ էր այլ իմաստուն եւ առատ, եւ սեղա-
նով արքայակերպ, խոնարհ սրտիւ եւ նեն-
գաւոր, եւ անպաճոյճ անծամբ, այլ ի հո-
գելորս անփոյթ։ Զառաքինիս յոյժ սիրէր, եւ
ոչ հրապարակէր զփեսս կարգաւորաց. շինա-
սէր էր եւ տաւն յարդարիչ, եւ պիտոյից
պատրաստիչ յոյժ զովելի. քակեաց յեկե-
ղեցական սպասուց բազում անօթս ոսկեղէնս՝
զպահարան սրբոցն յոսկւոյ եւ յարծաթոյ
եւ յականց զարդարած, զոր Տէր Ներսէսն
(= Շնորհալի) յառաջ էր շինեալ եւ յետոյ
Տէր Գրիգոր Ապիրատն փարթամացոյց եւ
գրեաց ի վերայ զերկոցունց անուանսն։ Զմեծ
խաչն ոսկեղէն զպարոն Վասլին քակեաց, եւ
հալեաց զծոյլ ոսկի սուրբ նշանն Տէր Գրի-

գորիսի.¹ Եւ էառ ակունս եւ մարգարիտս շատ. քակեաց զոսկեակալմ տուի աւետարանին Տէր Գրիգորիսի, որ էր ակամբ եւ մարգարտով. քակեաց զօքսինտով. զվլատ (= oxyblata = պայծառափայլ՝ ըստ Ալիշանի). Նափորտն Տէր Ներսիսի (= Շնորհալոյ), որ շատ ոսկւով կարած էր, որ զէտ ծուլածոյն կանգնէր. քակեաց զոսկին եւ զքարինսն եւ զմարգարիտն ի գօտւոյ սուրբ սեղանին, զոր շինեալ էր Տէր Գրիգոր. էառ զմեծ լուսակալն (= ջահ, կանթեղ) արծաթի. զոր շինեալ էր Տէր Գրիգորիս եւ կախեալ ի գմբէթ Սրբոյն Գրիգորի. քակեաց զկամարն Տէր Գրիգորի զոր շինեալ էր ոսկւով եւ արծաթով եւ մարգարտով եւ ակամբք: Այլ մի վասն գրելոյս մեզ դնէք մեզ. զի չէ թէ ի համբաւէ լուսաք, այլ տեսաք եւ շօշափեցաք ձեռք ի քակելն, եւ լացաք ընդ այն վայելչութեան անգարդ մնալն:

Այլ զքերդն շինութեամբ կարի ամրացոյց. եւ զամէն եկեալն առ ինքն գոհութեամբ դարձոյց: Էր սա ազգաւ Հեթմոյնի՝ որդի Կոստանդեայ՝ որդւոյ Օշնի, (Սմբատ էջ 114—115):

Ինչպէս կ'երեւայ Կլայի ամրութեան ծախսելու համար քակած քայքայած պիտի

¹ Տէր Գրիգորիսն, որ քանիցս կը կրկնուի այս հատուածին մէջ, ըստ Սմբատայ Գրիգոր Տղայի է, որովհետեւ յառաջ (էջ 102) Գրիգորիս կ'անուանէ Շնորհալոյ հաշակաւոր յաջորդը «Եւ պատուիրեաց (Շնորհալի) նստուցանել յաթոռն զՏէր Գրիգորի մականուանեալն Տղայ»:

ըլլայ այն սպասներն եւ անթները, որոնք անշուշտ իրենց մեծ արժէքը պիտի բազմապատկէին եթէ մասամբ իսկ հասած ըլլային մինչեւ մեր օրերը, իբր նմոյշ ժամանակի արուեստագիտութեան եւ եկեղեցական զարդարանքի եւ կահաւորման մէջ տիրող ճաշակին:

* * *

Թէ Հռոմկլայի շրջակայքը ինչպէս էր Պահլաւունեաց եւ իրենց յաջորդներուն առեն, դժբախտաբար մոռնալ է բոլորովին: Ստոյգ է որ ընդարձակ բնակչութեան յարմար միջավայր մը չէ Հռոմկլայի շրջակայքը, ոչ ալ ինքն Հռոմկլայ, իր սարսափելի տաքովն ու սոթովը՝ լայնութեան 37 աստիճանի մը տակ: Միմիայն Վլային բնական ամուր դիրքն է որ նշանաւոր ըրած է զինքը: Բնակչութեան ամէնէն յարմար տեղը, Վլային հիւսիսային կողմն է. բայց Մէրզիմէնի վատաւորը ջուրը, այս ցած հովիտը այնքան կը խոնացընէ, որ քանի մը տուն գեղացիներ դեպի դեղին են միշտ. ասկից զատ՝ մշակութեան համար բաւական հող չկայ: Հռոմկլայի արդի բերքը պիտտակ (= Շամֆըստըգ) է. չենք գիտեր թէ միջին դարուն ալ այս էր:

Հռոմկլայի արդի շրջակայքը կարեւոր հանգամանք մը չունի: Խալֆէթի, որ Հռոմկլայի գայմագամութեան կենդրոնն է, Եփրատի ճիշդ արեւելեան ափին վրայ բարձրացած է՝ կէս ժամ վար է Հռոմկլայէն: Խալֆէթի, կ'երեւայ այնչափ նոր չէ, որչափ Ալիշան

դիտել տուած է (Շ. պրգ. էջ 226. Ծնթ. 2). նոյն իսկ Հռոմկլայի «մայրաքաղաք» եղած աստն, Մալիֆին «գիւղ» մ'էր, 1464ին գրուած յիշատակարանի մը համեմատ, եւ ունէր թերեւս երկու եկեղեցի Ս. Գէորգ եւ Ս. Թէոդորոս անունով:¹ Հիմայ խալֆէթիի բուն բնակչութիւնը թուրք է եւ քանի մը հայ տուն միայն կան:²

1 «Ի թվին մեր Զ. Ժ. Գ. (= 1464) ի հայրապետութեան Յիւր Կարգութիւն եւ ի Թագաւորութեան... արսն Չաթմ Կալին, գրեցաւ Ս. Աւետարանս ի մայրաքաղաք հաշակաւոր ի Հռոմկլայ, ի գիւղ խալֆի յորջորջեալ. ընդ հով. Ս. Գիւրգայ եւ Ս. Թէոդորոսի վիսաւրայ... ձեռամբ Անանիոս կրանաւորի» (Սուրանձտանց թորոս աղբար, հատոր Բ. էջ 463):

2 խալֆէթի ալ արդեօք Հռոմկլայի անունը չէ՞, զոր բնակիչները իրենց հետ մէկտեղ տարին եւ նոր շինուած գիւղաքաղաքին տուին:

Դեռ վերջին ատեններս ամենայն Հայոց կաթողիկոսները (Էջմիածին) Պարսից քով կ'ըսուէին՝ խալֆա:

Փոքր Ասիոյ եւ Սիւրիոյ ափերներն ու Եգիպտոսի Սուլտաններն ալ՝ խալֆա կ'անուանէին հայոց կաթողիկոսները: (Հմմտ. զոր. օր. Բանասերի մէջ Դ. Տարի 1902, Մարտ Թիւ 3) Բախարանի հրատարակած դաշնագրին (1285 Մայիս 7) հետ, ուր (էջ 77) Եգիպտոսի Սուլտանը քաղաքական միեւնոյն պայմաններու տակ կը դնէ Հռոմկլայն իր համայնքովը.

«Հռոմկլայ եւ Հայոց խալֆան, կաթողիկոսը (خليفة الارمن الكناغكوس) որ հոն կը բնակի, իր կրօնաւորները, եւ անոնք որ այդ նահանգին մէջ իրեն կապուած են, եւ հոն գտնուող ամէն բնակիչ եւ մշակ, այս զինագաղարի պայմանագրութեան ենթարկուած պիտի լինին, ինչպէս որ էին Մելիք Տահերի հետ կնքուած դաշնագրին մէջ»:

խալֆայէն կամ խալֆաթէն կրնայ տեղն ալ խալֆաթ ըսուիլ. անշուշտ ո՛չ պաշտօնապէս, այլ ժողովրդա-

Խալֆէթիի հիւսիսային արեւելեան կողմն է, դէպ ի ներս 1—1,5 ժամ հեռաւորութեամբ, Ճիպինը, հայ Կէսկէսիներու գիւղը, Ս. Նիկողայոս եկեղեցիով:

Աւելինշանակելին է Էհնէշ գիւղը, բոլորովին հայաբնակ, Հռոմկլայէն դէպ ի հարաւ 3 ժամ հեռաւորութեամբ, յայսկոյս Եփրատայ, գետեզերքէն պիստակի պարտեզներով միայն անջատուած, Հապիպ լեւան կողմ: Էհնէշը, ուրիշ առթով նոյնացուցած եմ Ներսէս գիւղին հետ:¹

Հնագոյն անուններէն մնացած են փարսման կամ Փարզման, որ անշուշտ նոյն է Մէրզիմէնի հետ. սա տարբերութեամբ միայն որ Մէրզիմէն գետակի մ'անուն է հիմայ: Իսկ Փարզման Մ. Ուռհայեցին եւ Մ. Ասորին կը յիշեն Այն-Թապի հետ իբր քաղաք. Ալիշան՝ Հռոմկլայի մօտ կը դնէ փարսմանը:²

կան կերպով մը եւ նոյն իսկ հռետորական ձեւով մը պաշտօնի տեղ պաշտօնեայն, պարունակողին տեղ պարունակիչը եւն:

Կարծեմ թէ Խալիֆաի, մանաւանդ ոչ-հայ ազգերէ գործածուած՝ կրնար գիւրութեամբ փոխադրուիլ իրենց հետ եւ Հռոմ-Կլայի կործանումով մնացած ըլլալ միմիայն արդի գիւղաքաղաքին վրայ:

1 Տես Աբե-Էլ-Թիւ 2012, տարի 1890. Նոյեմ. 11. «Մուրցուած գիւղը», խորագրին տակ իմ նկարագրականը Էհնէշ եւ շրջականներուն վրայ:

2 «Եկն» (Նուրէտտին) եւ էառ զՓարզման եւ զԱյն-Իսափն (Մ. Ասորի էջ 430). ուր ծանօթագրուած է «Փարզման էր չափով ի փոքրն Հայոս ի սահմանս Եփրատայ (Համա. Մ. Ուռհայեցի էջ 526): — Հմտ. «Որ (Բարանդէոս) Հռոմկլայի մօտ փարսման տանին էր» (Շ. պէգյ, էջ 139):

Կը յիշուի նաեւ Հռոմկլայի մօտ Աշորնիս ծորըր. «Մինչ էր յանառիկ դղեակն Հռոմկլայն. Ասէ (Յովհաննէս Գառնեցի). Յորժամ ես ի խցին իմում կայի ի ծորն որ կոչի Աշորնիս» (Գիրք Թղթոց էջ 530): Աշորնիք, Եփրատացւոց մէջ ծանօթ անուն մը չէ՛ հիմայ, գոնէ ինձ համար, եւ Փարզմանի պէս ուրիշ տեղ մ'ալ չէ՛ յիշուած: Մ. Ուռհայեցին կը յիշատակէ Աշորնէք գաւառը եւ Կաղզրւան գեղը (էջ 328), որ եթէ յարանուանութիւն մ'ալ նկատուի, շատ հեռի է Հռոմկլայէն: Ասոնք թէեւ ուղղակի կապ մը չունին մեր քրքրած տեսակէտին հետ, բայց կ'արժէ որ հետազօտուին աշխարհագրական տեղեկութիւնները ամբողջացընելու համար այնպիսի երկրի մը մէջ, որուն բերդերուն ու ամրոցներուն քով, ամէնէն նշանաւոր դիրքը գրաւեց Հռոմ-Կլայն, ո՛չ միայն իբր զինուորական բերդ մը, այլ մանաւանդ իբր Կաթողիկոսարան, ո՛ւր զէնքի տեղ գրիչ շարժեց Շնորհալին եւ Ճոխացոց Հայոց Արքազան մատենագրութիւնը:

Հռոմ-Կլայն, որ ամէնէն ջախջախիչ հարուածը Եգիպտոսէն ընդունեցաւ 1292ին եւ հանուրց Հայոց հայրապետական Աթոռը Սիս ապաստանեցաւ, ամէնէն վերջին կործանիչ հարուածներն ալ, այս անգամ Թնդանօթով, նորէն

Աւելի ճիշդ է, անշուշտ, Հռոմկլայի մօտ գնեւ Փարսմանը, ըլլայ քաղաք, ըլլայ տան, ցորչափ Մերդիմէն, գետակ մըն է եւ Հռոմկլան կը պատէ:

Եգիպտոսէն եկան իրեն 1839ին, երբ անուն
ժ'եղած էր արդէն Հռոմ-իւլայն պատմութեան
համար:¹

ՀԱՌՄԿԼԱՅԷՆ ԵՅՔԸ

Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը Հռոմ-
իւլայէն ետքը Սիս փոխադրուեցաւ: Աթոռը
Հռոմիւլայի մէջ մնաց գրեթէ մէկ ու կէս դար
(1151—1292), տասը կաթողիկոսներով.
իսկ Սիսի մէջ մնաց նմանապէս՝ գրեթէ 1½ դար
(1293—1441) քսան կաթողիկոսներով:

Սիս նստող կաթողիկոսներուն քսաներորդը,
Գրիգոր Թ. Մուսաբէկեան, շատ փափուկ
Ժամանակի մը մէջ պաշտօնի կոչուեցաւ: Այլի-
կիոյ քաղաքական վիճակը վրդոված էր եւ կա-
թողիկոսութիւնը՝ նշաւակ այդ վրդովումներուն,

1 Հռոմիւլայն թէեւ զադրեցաւ կաթողիկոսարան
ըլլալէ՝ եգիպտական հարուածէն ետքը, բայց շատ
հետաքրքրական է գիտնալ թէ ինչ եղաւ յաջորդ դա-
րերուն մէջ. վասն զի կարելի չէ որ հարուածուելէ ու կոզուպ-
տուելէ ետքը՝ բոլորովին լքուած ըլլայ:

Գեա. 1705ին «զարմանալի Հռոմիւլայ» մըն է այս
նշանաւոր կաթողիկոսարանը: Եթէ մականունով ծանօթ
Ջէյթուռնի կարապետ կաթողիկոս, երբ գեա. Գաղատիոյ
Առաջնորդ էր, Երուսաղէմ գնաց ուխտի համար (1705),
Երուսաղէմէն Հալէպ իջաւ իր ուղեկից վարդապետներով
— Յովհաննէս, Մովսէս եւ Մարտիրոս — «եւ անկից գացի.
կ'ըսէ, շարժուալն Հռոմիւլայ, Սուրբ Ներսէս Ընորհալի
հայրապետին գերեզմանը ուխտի, եւ անկից ծամբաս գէպ ի
ձախ գարձնելով Ջէյթուռն իմ բնիկ գիւղս գացի» եւ այլն:
Այս տողերը կարապետ Աթղ. ինքը գրած է իր աստուածա-
շնչի յիշատակարանին մէջ եւ Ցերեյիւն թարգմանած է
Երեմի մէջ. 1859, հատոր Զ. էջ 288—89:

կ'անշքանար հետզհետէ: Իրաց այս վիճակին մէջ էր որ արեւելեան Հայոց եկեղեցականները որոշեցին դարձեալ Էջմիածին փոխադրել Աթոռ, ուսկից հեռացած էր Ե. դարու առաջին կեսէն ի վեր: Այս որոշման համեմատ՝ Գրիգոր Թ. Էջմիածին հրաւիրուեցաւ: Կաթողիկոսը չթողուց Սիսը. ասոր հետեւանքով Էջմիածնի մէջ Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցին (1441 Մայիս):

Այն նշանաւոր թուականէն ի վեր Կիլիկիոյ համար Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եղաւ Կաթողիկոսութիւն Տանն Կիլիկիոյ կամ Կաթողիկոսութիւն Կիլիկիոյ, այսինքն՝ իր Կաթողիկոսական բոլոր իրաւասութիւնը սահմանափակուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ:

Իսկ ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան ընդարձակ իրաւասութիւնը անցաւ Էջմիածին, լուսաւորչահիմն Աթոռին:

Կիլիկիա, ուրեմն, մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ կը ներկայացընէ երկու գլխաւոր դիմայեղում (phase)՝ Կաթողիկոսական իշխանութեան տեսակէտով.

— Առաջինը՝ «հանուրց», (= Ամենայն) Հայոց Կաթողիկոսական իրաւասութեամբ: Այս միջոցին՝ Կաթողիկոսական Աթոռը թափառելէ ետքը Ժամսկաւ, Սեւ լեռ, Ժովք, Հոռոմկլայ, վերջապէս մնաց Սիս:

Երկրորդը՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական իրաւասութեամբ: Այս միջոցին՝ Կաթողիկոսական Աթոռը շարունակեց մնալ Սիսի մէջ եւ կը մնայ:

Ինչպէս որ կը տեսնուի, Սիւս Աիլիկիոյ մէջ
 իբր ամէնէն գլխաւոր եւ նշանաւոր կաթողի-
 կոսական կայանք մը՝ կ'արժէ որ առանձինն ու-
 սումնասիրուի, գոնէ Աիլիկիոյ կաթողիկոսու-
 թեան տեսակէտով:

— Թերեւս օր մըն ալ այս կը մտնէ մեր
 «Նիւթեր եկեղեցական պատմութեան հա-
 մար» ուսումնասիրութիւններու շարքին մէջ:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Ծովքը եւ իր յարակից երկիրները մեր ծրագրած սահմանին մէջ ուսումնասիրելէ ետքը՝ կարելի չէ որ նկատի չառնենք այն ուսումնասիրութիւններու արդիւնքն ալ, որոնց նուիրուած են հնախօսական գիտութեանց հոյակապ վարպետները՝ կենդանացընելու համար այդ երկիրներու ամէնէն հին ցեղերու պատմութիւնը:

Քետական ժողովուրդին յայտնութիւնը մեծ, շատ մեծ դէպք մ'է հին եւ նոր պատմութեան համար: Հայոց ծագման տեսակէտով պատմագիտական եւ ազգաբանական մեծ կարեւորութիւն ունի ան. վասն զի Քետացիք կամ Հիթիթք են որ նախահայր կ'ելլեն Հայոց. Քետացիք՝ որ Կիլիկիոյ ամէնէն հին ժողովուրդը եղած են:

Կրնայ ըսուիլ որ այս նիւթերը, ըստ երեւութիւն, ուղղակի աղերս մը չունենան այս ուսումնասիրութեան հետ. քայց իսկապէս կապ եւ կարեւորութիւն ունին. որովհետեւ Տլուք, եւ հետեւաքար Ծովք, իրենց բոլոր ընդարձակութեամբ եւ իբր մասը Ատուրոց (Սիւրիոյ), կարեւոր մէկ կէտը կը

կազմեն քետական երկիրներու մէջ եւ նոյն իսկ հիմակուան շատ մը անուններ՝ հին անուններու հետ կը նոյնանան այդ երկիրներու վրայ: Բնական է, ուրեմն, որ հետաքրքրական պիտի ըլլայ քանի մը էջեր ալ նուիրել, այդ հին նիւթերու, այնչափ սակայն, որչափ կարելորդ են մեր ուսումնասիրութեան համար:

Այս մասին մեծապէս եւ տեղ տեղ նկարագրապէս օգտուած եմ Ֆոանսայի Եգիպտախօս եւ հնախօս Մասպէրոյէն: Այս հոյակապ գիտնականը մեծարժէք Հատորներ ունի սա խորագրով. «Հին Պատմութիւն Դասական Արեւելքի Ժողովրդոց. Առաջին Խառնուրդ Ժողովրդոց», G. Maspero. Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique. *Les premières mêlées des peuples*. Paris, 1897. Hachette).

Այս գործը, որու երկրորդ հատորէն օգտուած ենք, պիտի յիշատակենք «Մասպերոյ. Հին պտմ.», սղագրագրութեամբ:

Ա.

ՍԶԻՐԻԱ ԿՄ ԱՍՈՐԻՔ

Կիլիկիոյ եւ Միջագետքի միջին դարու մէջ կրած քաղաքական փոփոխութիւնները բացատրելու համար կ'ըսէինք թէ ինչպէս ներսէն փոքրիկ յոյժեր (թագաւորութիւններ կամ իշխանութիւններ) զերար կը բզբտէին եւ դուրսէն

ալ այլազան արշաւանքներու կ'ենթարկուէին (Հմմտ. վերագոյն, էջ 2—3):

Այդ երկիրները, մանաւանդ Սիւրիա (Ասորիք) որ իր նախնական իմաստով շատ ընդարձակ երկիր մ'էր եւ կ'ընդգրկէր ամբողջ Միջագետքը, Աիլիկիոյ դէպ ի Եփրատ տարածուող սահմանները, մինչեւ Դամասկոս, Պաղեստին՝ իրենց բոլոր ծովեզերքով (Փիւնիկէ եւայն), շատ հին ժամանակներու մէջ ալ միեւնոյն քախտը ունեցած է:

Սիւրիա այն երկիրներէն էր, որոնք նուիրուած կամ սահմանուած են օտար տիրապետութեան: Սիւրիոյ ճակատագրին վրայ կ'իշխեն մերթ քաղդէաստան, մերթ Եգիպտոս, երբեմն Ասորեստան, երբեմն Պարսկաստան, սպասելով որ Մակեդոնիա եւ արեւմտեան պետութիւններ դէպ ի իրեն երկնցընեն իրենց ձեռքերը: Ասի հետեւանքն էր իր աշխարհագրական դիրքին. քառուղի (carrefour, տէօրթ եօլ աղզը) մը եղած էր ան, ուր կուգային, ուշ կամ կանուխ, հին աշխարհի բոլոր ռազմիկ ցեղերը, զիրար կը խաչատէին եւ իրարու կը զարնուէին ռամկօրէն: Միակ անցք մ'էր Սիւրիա՝ Ափրիկէէն Ասիա երթալու համար. այնպէս որ Եփրատի կամ Նեղոսի ափունքը դիզուած հարստութիւններ՝ բոլոր աշխարհակալները քաշած բերած են Միջագետք կամ Եգիպտոս եւ ասոնք վայրենաբար անցած են իր վրայէն՝ իրենց փափագածը ձեռք բերելէ յառաջ:

Աշխարհագրօրէն այսպիսի դժբախտ երկրի

մը մէջ հարիւրաւոր հասարակութիւններ կային, ամէնքն ալ իրարու թշնամի, որոնց ամէնէն փոքրիկն ալ ինքնավարութիւն կ'ուզէր եւ այս պատճառաւ միշտ կռիւ կար իրենց սահմանագլուխներուն վրայ. — ասոնք կը կռուէին տիրապետելու կամ իրենց գերիշխանութիւնը պահելու համար դաշտի մը մէջ քանի մը լծվար արտի վրայ կամ լեռներու մէջ քանի մը թաւուտ խոխոմներու վրայ: Այս փոքրիկ շահերու պաշտպանութեան համար փոքրաթիւ բանակներով մղուած մանր պատերազմներ այնչափ սաստիկ, այնչափ սոսկալի վայրագութեամբ տեղի կ'ունենային երկար տարիներ, որ երկիրը կը տառապէր արշաւանք մը կրելէ աւելի եւ այն ատեն միայն զինադադար կ'ըլլար երբ որ դուրսէն տէր մը գար իրենց վրայ (Մասպերոյ չին Պոմփ. հատոր Բ. էջ 4):

Հին Սիւրիոյ հին Բաժանումները:

Սիւրիա՝ քաղդէական տիրապետութեան ատեն բաժնուեցաւ զանազան չափերով 5 — 6 մասերու, գետերու կամ լեռներու ցոյց տուած դիրքով, այնպէս որ իւրաքանչիւր բաժանում կրնար կենդրոն մ'ըլլալ շատ մը անկախ տէրութիւններու (Etat). Հիւսիսէն Մահարաինա, այսինքն՝ գետերու երկիրը, Որոնդէսէն (Oronte, Arantou, հիմակուան Նահր-էլ-Ասի) մինչեւ Եփրատ եւ Պալմք, թերեւս մինչեւ Խապուր (Khabour), մէջտեղը, Լիբանանու մէջ, Կոէսուր (Coele-Syrie) եւ իր երկու անհաւասար թեւերը,

այսինքն՝ Դամասկեան Արամը (Aram de Damas) եւ Փիւնիկէ. վերջապէս հարաւակողմը, այն տարողոյթ երկիրներու ամբողջը, որ Յորդանանու հովտին մէջ կը սեղմուին:

Որո՞նք էին այս երկիրներու մէջ բնակող ժողովուրդները, — թէեւ հնախօսները չեն կրցած որոշ բան մ'ըսել դեռ այս նկատմամբ, բայց Քրիստոսէ 1600 տարի յառաջ Պաղեստինի եւ իզնսուրի մէջ գրուած աշխարհագրական անուններ կը մօտենան սեմական բարբառներու (Մասպերոյ, անդ, էջ 14—15):

Նահարաինա:

Եգիպտական տիրապետութեան սկիզբները՝ Նահարաինա ամէնէն ճոխ երկիր մ'էր, բազմաթիւ քաղաքներով, որ խիտ առ խիտ շարուած էին իրարու մօտ՝ Ամանոսէն վազող ջուրերու հոսանքներուն վրայ, գետերու երկայնքին, աղբիւրի մը կամ ջրհորի մը քով, վերջապէս հոն, ուր որ քիչ մը ջուր կար: Դեռ եգիպտական ժամանակագրութիւններէն մնացած նշխարներու մէջ իսկ հարիւրաւոր քաղաքներու անուններ կան եւ դեռ շատերուն ալ յիշատակութիւնը կորսուած է Թեբէի պարիսպներուն հետ, որոնց վրայ արձանագրուած էին:

1 «Թեբէ (Thèbes) հաստատուած է Նեղոսի արեւելեան ափին վրայ, Ասիութի (Assiout) հիւսիսային կողմը. եւ աւերակներու այն երկայն գիծը, որ Թեբէի տեղը կ'որոշեն հիմայ, տեղացիներ կ'անուանեն Թել-էլ-Ամարնա (Tell-el-Amarna)», (Քետացիք, էջ 15):

Թութոսիս Գ.ի ցանկին մէջ Նահարաինայի վերաբերեալ 230 քաղաքներու անուններ կը կարդացունեն եւ հարիւրաւորներ ալ աւարտած են յիշատակարաններու վրայ:

Խալապու ի (Khalabou, այսինքն՝ Հալէպ, Հալապ) շուրջը խմբուած էին՝ Թուրմանունա, Թունիքա, Զարապու, Նիի, Տուրպանիթի, Նիրապու, Սարմաթա՝ եւ ուրիշ քսան քաղաք, որ հաւանաբար ո՛ր եւ է կերպով կախում ունէին Խալապուէն:

Թէեւ որոշ չեն այս երկրի սահմանները բայց, հարկաւ, շարունակ կ'եղանակաւորուէին դրացիներու կռիւներուն արդիւնքով: Հաւանական է որ Նահարաինայի Տէրը կը միապետէր

1 Tourmanouna, Tounipa, Zarabou, Nii, Dourbaniti, Nirabou, Sarmâta. — «Թունիքա»ն է Թէննիպ, Թիննապ (Tennib, Tinnab, հաւանաբար արդի Ղըննապ գիւղը). «Զարապու»ն է Զարապի (Zarbi). Իսկ «Սարմաթա»ն՝ Սարմէտ (Sarmêd). «Տուրպանիթի»ն է Տէիր-էլ-Պանաթ՝ Խաչակիր մատենագիրներու Castrum Puellarumը. «Նիրապու»ն է Նիրապ եւ «Թիրապու» (Tirabou)՝ Թէրէպ (Tereb), Էլ-Աթրիպ (El-Atrib): «Նիհի»ն ըստ Շամպոլեօնի Նինուէ (Ninive), ըստ Լեօօրմանի Նինուս վէթուս (Ninus Vetus, Մամպըճ), ըստ Մաքս Միւլլէրի՝ Պալիս (Balis)՝ Եփրատի վրայ. Իսկ ըստ Մասպերոյի է Քէֆէր-Նայա (Kefer-Naya). Հալէպի եւ Թուրմանիի միջ տեղ:

Իսկ «Kalabou»ն նախ Շապաս (Chabas) գիտնականը նշանագրուած է Kalybôn, արդի Հալէպի հետ. եգիպտախօսներու մեծամասնութիւնը ընդունած է այդ կարծիքը: Պրուկշ (Brugseh) ուզած է նշանացնել Գամասկոսի մօտ գտնուած «Khelbôn»ի հետ. Հալէվի (Halévy) կ'առաջարկէ Karabou կարգաւ եւ այս անունը կը գտնէ Էլ-Ամարնայի արձանագրութիւններուն մէջ (Հմմտ. Մասպերոյ Հին Պալմ. հատոր Բ. էջ 143-144):

հոն եւ ետքը Գեթի (Khâti) ի Թագաւորը տիրացաւ բոլոր Նահարաինայի:

Այս երկրին մէջ ռազմագիտական ամենէն նշանաւոր եւ կարեւոր դիրքը բռնած էր Քարքամիս, Սաճուրի եւ Եփրատի գետախառնունքին վրայ: Սաճուր եւ Եփրատ այնպէս մը պատեր են այս քաղաքը, որ կեղծ կղզիի մը ձեւ տուած են անոր՝ ամէն կերպով ամուր:

Քարքամիս՝ հարաւէն եկող Թշնամուց համար վերջին հանգոյց մ'էր. իսկ արեւմուտքէն եւ հիւսիսէն եկողին համար՝ առաջին հանգոյց:

Այս երկիրը մուտ գործելու համար երեք հուն կամ անցք կու տար Եփրատ. մէկը Թաքսագ (Thapsaque) շատ վարը, հարաւային կողմէն. միւսը հիւսիսէն՝ Սամոսատ (Samosate), որ ամենէն լաւ անցքն է Թէ՛ Փոքր Ասիայէն ելլող ներուն համար եւ Թէ՛ Տորոսի կիրճերով Փոքր Ասիա մտնողներուն համար: Բայց այդ անցքերէն Նահարաինա մտնելու համար պէտք էր շատ պտըտիլ. իսկ Քարքամիս, Սամոսատի եւ Թաքսագի գրեթէ մէջտեղը, հարուստ եւ յուսթի, պէտք եղածին չափ ջրոտ նահանգի (canton) մէջ, երրորդ անցք մ'էր, ուր իրարու կը հանդիպէին բոլոր աշխարհաշրջիկներ, ուխտաւորներ, վաճառականներ, զինուորներ:

1 Charchémis, Karkamisha, Gargamish, ըստ հայերէն տառադարձութեան Քարքամիս կամ Կարքամիւս (Քարքամիս, «որ էր առ Եփրատ գետով», Երեմ. ԽԶ. 2. — Կարքամիւս, «ի կողմանս Եփրատայ», Ա. Եղ. Ա. 25), արդի Մէրապիս կամ Ճարապուլուս՝ հնախօսներու մէջ տարբեր կարծիքներու տեղի տուած է. վասն զի ոմանք զանի

Քետացիք:

Քետիներ կամ Քետացիք՝ Ամանոսի եւ Տորոսի խորունկ խորշերուն մէջ անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր ապրող ցեղ մ'էին, կոշտ եւ ռազմիկ ցեղ մը, որ ազգակից չէ՝ դաշտային Սիւրիոյ սեմականներուն. այլ՝ ազգակից է լեզուով եւ ցեղով հակախառնուրդ (ambigue) ժողովուրդներուն, որոնք կը բնակէին Ալիսի (Գըզըլ-ըրմագ) եւ Եփրատի վերին աւազաններուն քով:

Քետացիք կատարեալ քաղաքակրթութիւն մ'ունէին: Եգիպտական յարձակումներու

նոյնացուցին Circésiumի, արդի Զէրքիզ ի հետ, Ճարապուլուսէն շատ վար, Եփրատի անդիկողմը, Զապուր գետակին Եփրատի միացած տեղը. ասի բոլորովին սխալ էր. ոմանք նոյնացուցին Ռում-Գալէի հետ, ոմանք՝ Հիւրայրիս-Մարոկ (Մամպըճ) ի հետ (տես վերագոյն էջ 52. Ծանօթ. 1.): Մասպերոյ ալ այս վերջին կարծիքէն էր: Վերջապէս Անգլիացի հնախօսներ ու հնախոյզներ գտան բուն *Քարքամիսը*՝ պեղելով Ճերապիսի (= Ճարապուլուս), այսինքն՝ Բուզանդական Եւրոպոս (Europos)ի թիւը եւ երեւան բերին Քետացիներու մայրաքաղաքը՝ արժէքաւոր յիշատակարաններով: — Թէեւ, ըստ Մասպերոյի, ձեռնհաս դատողներ կը պնդեն Մամպըճի վրայ եւ ինքն՝ Մասպերոյ ալ՝ վերապահութեամբ կը համակերպի տիրող կարծիքին, այսինքն թէ *Քարքամիս* = *Ճարապուլուս*. բայց Յ. Մէննան՝ ուղղակի Ճարապուլուսի աւերակներէն հանուած քետական յիշատակարանները կարդալով կը հաստատէ *Քարքամիսի* բուն տեղը, Ճարապուլուսը, եւ մինչեւ հիմա առաջարկուած այլեւայլ ընթերցումներուն եւ ուղղագրութիւններուն տեղ կ'առաջարկէ Kar-Kamish ձեւը, որ Հայերէն տառագարձութեամբ ալ կը ճշդուի. (Հմմտ. Մասպերոյ Հին Պոմ. հտ. Բ. էջ 144—145. Քետացիք. էջ 175—184. La Bible et les découvertes modernes, etc. F. Vigouroux sixième édition. 1886, Paris, t. IV, p. 137—139):

առջեւ կրցան անվնաս մնալ: Կը թղթակցէին փարաւոններու հետ սեպագիր գրութեամբ¹. Իրենց աղջիկները կը հարսնացնէին Թեբէցիներու. վաճառականութիւն կ'ընէին արջառի, կառքի եւ մանաւանդ կապագովկեան գեղեցիկ ձիերու. ձիեր՝ որ ծանօթ էին ապարի (abari = ուժեղ, հուժկու, արդեօք ապառու՞?) մակդիրով:

Քետացիներու դիմագծութիւնը մասնաւորապէս ուշագրաւ էր. երկայնագլուխ (dolichocéphale) էին, մոնկոլեան ցեղի փոքրիկ աչքերով, դեղնորակ կամ կարմրորակ գոյնով:

Այս ցեղը կամաց կամաց վար իջաւ լեռներէն, սպրդեցաւ անշուկ՝ Աֆրիկի եւ Եփրատի հովիտներուն մէջ, տիրեց այդ կողմի բոլոր երկիրներուն — Ալասիա, Նահարաինա — Եփրատի երկու կողմերուն վրայ եւ գրաւեց գրեթէ բովանդակ Սիւրեան:

Եգիպտացիներու քով ազդեցութիւն ունեցաւ այդ ցեղը, այնպէս որ Թութմոսիս (Thoutmosis) Գ.¹ Մեծն Քետի (Kâti le Grand) անունը կուտար անոր:

Քետացի թագաւորներէն Սապալուլու (Sapaloulou) կազմակերպեց իր պետութիւնը, եւ այսպէս՝ Փոքր Ասիա քետական տիրապետութեան տակ եւ Քրիստոսէ 1500 տարի յառաջ բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ:

Բուն քետացիներ կը բնակէին Տորոսի հարաւային կողմը, Սաճուրի հովտին մէջ, եւ կը

¹ Անշուշտ աղիւսի վրայ:

բաժնուէին փոքրիկ կառավարութիւններու (état),
ասոնց ամէնէն կարեւորին ձեռքն էր Քարքամիս
եւ միւսներուն վրայ կը պահէր ճշմարիտ գերա-
զահութիւն (hégémonie) մը. Քարքամիսի մեծը
միայն իրաւունք ունէր “Քետիի թագաւոր,,
տիտղոսը կրելու: Քետացիներու ծագման, քա-
ղաքակրթութեան, կրօնի, եւն եւն մասին, բաց
ի “Քետացիք” էն (Les Hétéens գրքոյկը, հմմտ.
վերագոյն էջ 52) տես նաեւ Մասպերոյ, Հին
Պտմ. հտ. Բ. էջ 126, 350--362 եւ
589—90):

Նահարաինայի երկրագրութիւնը

եւ

Նուրդանա կամ Նուրվանա:

Մասպերոյ իր Հին Պատմութեան երկրորդ
հատորին մէջ երկրագրած է Նահարաինան:
Արդի աշխարհագրական քարտէսներու հետ
բաղդատելով զայն, կը տեսնենք թէ Նահա-
րաինա կ'ընդգրկէ Հալէպի գրեթէ բոլոր վիլայ-
էթը՝ մանաւանդ Եփրատի երկու կողմերուն վրայ:

Միայն Անտիոքի գաւառը, որ Մասպերոյի
քարտէսին համեմատ, հին Ալասիա (Alasia)ի
ծաղկած թագաւորութիւնն է, առանձինն կը
տարածուի Միջերկրականի եւ Որոնդէսի (Նահր-
էլ-Ասի) մէջ

Նահարաինայի հիւսիս-արեւմտեան կողմը,
Տլուքի, Ջինճիրլիի, Մարաշի (հին Մարգաշի =
Marqasi) (Տորոսի եւ Ամանոսի) գծին վրայ կը

տարածուի քետացիներուն (Khiti, Khâti) երկիրը. իսկ Եփրատի արեւելեան կողմը, այսինքն՝ Սամոսատի եւ Եդեսիոյ կողմերը կը գրաւէ Միթանի (Mitani):

Նահարաինա եւ քետի, մեր ուսումնասիրած Տլուք գաւառին, Հռոմ-վլային եւ շրջականերուն հետ սերտ աղերս մ'ունին. վասն զի մեր տեսած տեղագրական անուններէն շատերը հիանալի նոյնութեամբ եւ նմանութեամբ պահուած կը գտնենք երեսուն դարերէ ի վեր, որոնք մեզի կու գան քետական շրջաններէն, եթէ աւելի հին չեն:

Ահա այդ անունները.

Ա. Եփրատի արեւմտեան կողմը:

1. Տիլաքի, Dilakhi (Տղիքէ, Տուլուք, Dolikhé, Doulouk), նոյն ինքն Տլուքը կամ Տիւլիքը մեզի ծանօթ դիրքին եւ տեղւոյն վրայ (ՏԵՍ էջ 44—60):

2. Ուրամա, Ourama, (Ուրիմա, Ourima), ճիշդ հիմակուան Ռում-գալէն. — ըսել է որ շատ կամայական է այն ստուգաբանութիւնը, որ Հռոմ Աբղայի մը հոն բնակելէն կ'առնուի (տես վերագոյն էջ 63. Ծանօթ. 1.). կամ թէ Հռոմայ բերդ մ'ըլլալէն՝ ինչպէս որ դիտել կու տայ Էլիզէ Ռըքլի¹:

¹ Այս գիտնականը Հռոմ-վլայի ազմագիտական եւ պատմական կարեւորութեան վրայ խօսելու ատեն կ'ըսէ թէ Հռոմ-վլայէն մինչեւ Պիրէնէ 155 քիլոմետր երկարութիւն մը ունի Եփրատ՝ եւ այս մասը անոր համար կարեւոր է,

Ուրամա կամ Ուրիմա՝ քետական բերդ մ'է անշուշտ եւ հետզհետէ եկող տիրապետութեանց ատեն բաց ի իր յաւիտենական ժայռերէն եւ վիմատառ նստուածքէն, եղանակաւորուած են իր ամրական շինուածները եւ անշուշտ լաւ զուգարդիպութեամբ՝ Ուրամ(ա) կամ ուրիմ(ա) հիմ եղած է կերտելու Ուրում-Գալէ կամ Ռում-Գալէ բարդութիւնը:

Հռոմ-կլայ՝ բնական միակտուր ժայռ (monolithe) մ'է վիթխարի զանգուածով, որ անդղդեցի թիլի մը պէս կը հսկէ Եփրատի վրայ՝ իր ծոցը պահուած հայոց կաթողիկոսականին նշմարներով ու նշխարներով:

3. Նիշապա, Nishapa, Նէզիպ, Nézip տեղական ճիշդ արտասանութեամբ Նիզիպ (տես վերագոյն, էջ 56):

4. Բարքէմիս, Carchémis, (Ճէրապիս, Djéribis): Արդէն տեսանք քիչ մը յառաջ թէ՛ պետք է ուղղագրել Բարքամիս, Kar-Kemish:

Ճէրապիսի կամ Ճարապուլուսի եւ Քարքամիսի մէջ չեմ կրնար ըսել թէ ինչ աղերս կայ բառագիտօրէն. բայց շատ յայտնի է, որ Ճէրապիս է Բիւզանդական Europosի աղաւաղումը:

որովհետեւ Ծովու եւ Գետի մէջ տեղ գտնուած բոլոր բնական ճամբաներ հոն կը յանգին: Նոյն իսկ Ռումգալէ կամ «Հռոմոնց բերդ» բացատրութիւնը ցոյց կու տայ թէ Հռոմք կամ Բուզանդացիք ինչ կարեւորութիւն կու տային դետի այս մասին, որ ըստ նախնեաց կ'ըսուի Չեւկմա, մաղում, ընտիր անցք (E, Reclus, Nouvelle géographie universelle. L'Asie Mineure p. 155.): Ինչպէս կ'երեւի է. Ռեքլիսի ալ անծանօթ է դեռ Ուրամս:

5. Սաճուրրու. Sagourrou. Այնթապի Սաճըր անունով ծանօթ ջուրը:

Նահարաինայի քարտէսին համեմատ Տլուքի լեռներէն կը կազմուի այդ գետակը եւ կէս աղեղ մը շինելով կը խառնուի Եփրատին՝ ճարապուլուսի մօտ՝ հարաւային կողմէն:

Եւ իրաւի՝ Սաճըր կը բխի Սոֆի (Տլուք) լեռներէն, Բանճարլը անունով ծանօթ շինծու հողակոյտի մը տակէն¹, եւ կ'անցնի յուռթի, այգեւէտ հովիտէ մը, Այնթապի արեւմտեան կողմը, քանի մը մանր եւ սիրուն հոսանքներով կը մտնէ քաղաքին մէջ². Կը դարձնէ ջրաղացքները, կը զուարճացնէ զբօսավայրերը, կը լեցնէ ջրհորները, կը վազեցընէ “Ղանէն”, Երն (աւազան) ու “Ղանթէլ”ները (աղբիւր), առատ եւ մշտահոս, եւ հետզհետէ կ'աճի Այնթապէն դուրս, հիւս-արեււ. հարաւային կողմը՝ շատ մը ջուրերով (աղբիւր, վտակ), որոնց մէջ մեծ բաժին մ'ունին Նուրղանայի՝ աղբիւրները եւ վեր-

1 Հմմտ. Վեր, էջ 58. Այս գեղեցիկ հողակոյտեր, Թիլեր, հաւանարար քետական խելքի յղացումներ են: Այս Թիլերուն քով անհրաժեշտօրէն ջուրի ակեր կամ ամբարներ կան: Թիլերը այդ կողմերու թրքերէնով կ'ըսուին Հիլիլիկ: Ասոնցմէ հաս մը կայ ճիշտ Այնթապի արեւմտեան կողմը, գրեթէ կէս ժամ հեռի քաղաքէն. ծանօթ Պաթալ Հիլիլիկ անունով, որ կը հսկէ պատուական ջուրի (փունար) մը վրայ: Հատ մը կայ Այնթապի Արեւել. կողմը, Արըլի (Arulis?) Հիլիլիկը: Հռչակաւոր է Խուսանըզ գիւղի Հիլիլիկը, որու քղանցքէն կը բխի առատ աղբիւր մը:

2 Այնթապի ջուրերու մասին տես թրքերէն Անտաքներ, Ճիլու 46. Մարտ 7. 1903. Ն. 10, էջ 168—170. “Այնթապէն Սուլու”, խորագրով գիտական յօդուածը, գրուած Փրօֆ. Ա. Յ. Պէզնեանէ:

ջապէս իր լեզունաւոր եւ արգասաւորիչ ընթացքը կատարելէ ետքը՝ խելօք, հանդարտ Նեղոսի մը պէս՝ անսպառ հովտին մէջ իր օձապտոյտ եւ բազմագալար երկայնքը կը միացնէ Եփրատին՝ քետական մայրաքաղաքի, Քարքամիս = Ծէրապիսի քով¹։

6. Խազազու կամ Քազազու, Khazazou, (Էզզազ, Ezzaz), ծանօթ Ազազը, որ Hazart ձեւով ալ գրուած է (տես վերագոյն էջ 59)։

7. Ափիրէ, Apiré, հիմակուան Աֆրին կամ Արֆրն գետը, որու արեւելեան կողմը դրուած է Ազազ։

8. Աֆրինի եւ Սամուրի հովտին մէջ, Տորոսէն կ'իջնէ Քալուս, Khalus (= Քիլիս?),

¹ Սաճըրի մասին պատմական տեղեկութիւն մը կուտայ Ը. Ռըքլիւ եւ կ'ըսէ թէ Ժ.Գ.Դ. դարուն ջրանցք մը բացուած այդ ջուրի ընթացքին վրայ՝ Այնթապի հարաւային Արեւելեան կողմը, ուր կ'երկճղի Սաճըր եւ 250 մէտր երկ. շինծու թիւնէլով մը կ'երթայ կը միանայ Կէօք-Սու ի առատ աղբիւրներուն հետ՝ որ հարաւէն կ'իջնէ գեպի Հալէպի դաշտերը։ Այս ջրմուղն (coupure) է որ Եփրատը կը միացնէ այն դոց գալտագետի (dépression), որուն ներքը կը գտնուի Հալէպ (E. Reclus. Nouvelle géogr. t. IX, l'Asie antérieure, p. 442—45)։

Սամուրը կը ստուգաբանեն հայերէնով, իբր թէ «Սեւ ջուր»,ի աղաւաղում եղած ըլլայ. առի պարզապէս ծիծաղելի է եւ հաւանաբար թելագրուած է Սաճըրի այն մասէն, որ Նուրզանայի քով՝ Դարալթաք (սեւ, սեւցընող) կամուրջին տակ սեւ կամ մուր կապոյտ կերպարանք մը կ'առնէ, Կէօք սու մը կ'ըլլայ իր կարգին, ինչպէս որ հաղորդեց ինձ Ցօքթ. Ե. Արօյեան, Այնթապէն, որ իմ խնդրանքով քննական պտոյտ մ'ըրաւ Սաճըրի ընթացքին վրայ քանի մ'օր զննելով։

հիմակուան ֆուէյք (الفيوض), ըստ Այնթապ-
ցւոց՝ Հալէպ արըղը:

Հաւանական է աղերս մը գտնել Khalusi
եւ «Քիլիս սուլու»-ի կամ «պալըգսուլու»-ի
եւ նոյն իսկ Քիլիսի մէջ:

Շլուսմէրգէր կ'ըսէ թէ ֆուէյքի ահուները
կը գտնուի Այնթապի լեռներուն մէջ, Հալէպէն
դէպ ի հիւսիս երեք չորս օրուան հեռավորու-
թեամբ եւ կ'երթայ կը կորսուի այն աւազնե-
րուն մէջ, որ Էլ-Մաթքի մեծ ճախճախուտը կը
կազմեն, Հալէպէն վեց փարսախ վար (Un Em-
pereur Byzantin p. 213): Ճիշտ է որ այս քուրն
ալ կը հոսի Սոֆի լեռներէն:

9. Սալապու կամ Քալապու, Khalabou,
ծանօթ եւ վաղնջականն Հալէպ, ճիշդ Բուէյքի
վրայ: Եւ դեռ շատ մը անուններ քաղաքնե-
րու, զորս յիշեցինք վերը եւ որոնց շատերը ան-
հետ եւ ոմանք ալ փոքրիկ գիւղերու վրայ պա-
հած են իրենց հետքերը:

10. Սաճուրի եւ Քալուսի մէջ տեղ
գրուած է Արու, Arou: Ըստ ամենայն հաւա-
նութեան Արըլ գիւղն է այն, Բիւզանդական
կամ Խաչակրական Arulis (= Արուլիս)ը:

Բ. Եփրատի արեւելեան կողմը:

1. Սամիսատ, Samosate, (Սումէիսաթ,
Souméisat), Հռովմայէն շատ վեր, Եփրատի
արեւել.-հիւսիսային կողմը: Շամշատ եւ Սա-
մուսատ ձեւերով ալ գրուած մեր մէջ, Լիկիա-
նոսին ծննդավայրը: Ռազմագիտական եւ վաճա-

ռականական անցք մ'էր. ծաղկած, Ի՞նչ դարուն
հայ թարգմանիչներ ալ եկան Սամոսատ: Իբր
մայրաքաղաք ասորի Եկեղեցւոյ՝ շատ լաւ յարա-
բերութիւն ունեցաւ Հռոմ-կայսի Կաթողիկոսա-
րանին հետ:

2. Եդեսիա, Edesse. ծանօթ Ուրֆան:

3. Սարուճ, Saroug (Սարուճ, Saroudj
Սրուճ), գրեթէ դէմ դիմաց Քարքամիսի հետ:
— Յակոբ Սրճեցին, այս տեղէն, ծանօթ է
Հայ. եկեղեցւոյ:

4. Բուրաթ, Purat (Էլ-Պուրաթ, El-
Bourrât), Սաճըրի գետախառնունքին գիմացը եւ
քիչ մը վեր: Եւն, եւն, եւն:

Վերջապէս Պուրաթթու, Bourattou,
կոչուած է Եփրատ, (Euphrate) գետը՝ Նահա-
րաինաի երկրագրութեան մէջ: Եփրատ, որ ըստ
„F. Desitzsch“ի կը նշանակէ սքանչելի գետ
(fleuve par excellence):¹ Եփրատ՝ իր Փրաթ
եւ Մուրատ ձեւերը կը պարտի, անշուշտ,
հնագոյն Պուրաթթուի:

Նահարաինա կոչումն ալ, Եփրատի ա-
րեւմտեան եզերքին վրայ, ըստ իս, չէ՛ կորսուած
այն շատ մը հին անուններուն հետ, որոնց գըւ-
խաւորները բաղդատութեամբ յառաջ բերինք:

Նահարաինա՝ ըստ Մասպերոյի կը նշանակէ
գետերու երկիր (le pays des fleuves): Սէյս՝
փոխանակ Naharainaի կ'ուղղագրէ Naharina եւ
կը նշանակէ Ս. Գրոց aram (Արամ)ին հետ.

¹ Է. Ռեքլէ. անդ, էջ 391:

ուրիշ խօսքով, կ'ըսէ. «Սիւրիա (= Ասորիք) երկուց գետոց», ծանօթ ձեւով՝ Միջագետք Ասորւոց եւ կամ պարզապէս Միջագետք:

Նահարաինաի մասին Սէյսի երկրագրութիւնը բաւական կը տարբերի Մասսպերոյինէն: Ըստ Սէյսի՝ Նահարաինա է՝ Ասորեստանցոց Միթան (Mitān)ը, որ զէմ գիմաց է գետացոց հետ: Եփրատի Արեւել. կողմը քաղքամիսի եւ Պալլոգի գետախառնունքին մէջտեղ. ըստ Մասսպերոյի երկրագրութեան Միթանի՝ Նահարանիա չէ՝ բոլորովին եւ ոչ ալ Նահարաինա ըսուած երկիրը միմիայն Եփրատի արեւելեան կողմը կը տարածուի. այլ՝ կը տարածուի Եփրատի արեւմտեան կողմը եւ կը գրկէ Սաճուրի հովիտը (ամբողջ Այնթապը):

Ահա՛ Մասսպերոյի երկրագրական ճիշդ այս ընդարձակութենէն քաջալերուած՝ կենթադրենք թէ Նահարաինա (որ կրնայ արաբերենով — սեմականով — ալ ստուգաբանուիլ, նահր = նէհր = գետ. նահրէյն = երկու գետ), պահուած ըլլայ Նուրդանա անուան մէջ: — Այնթապի հարաւային արեւելեան կողմը կան ջուրի առատ աղբիւրներ ու ակեր, որոնք կը մեծցընեն Սաճըրը: Այդ ջրաբուղին եւ ջրաշատ տեղը կ'ըսուի Նուրդանա համանուն գիւղով որ շատ նշանաւոր եղած է երբեմն իր մեծութեամբ:

Նուրդանա կամ Նուրկանա, որ թրքերէնով կ'ուղղագրուի Նուրվանա, Նուրվանէ (نوروان), իբր թէ Նուրվան կամ Միւրվան

անուն քրիստոնեայ մարդու մը անուան աղաւաղումն եղած ըլլայ: Ասի զըոյց մըն է անշուշտ:

Բայց թէ Նահարախնա եւ Նուրվանա նոյն են եւ կամ թէ նոյն կրնան ըլլալ, թէեւ ենթադրութիւն մ'է, սակայն հաստատուն են թադրութիւն մը:

Գետական քաղաքակրթութենէ եւ քաղաքներէն մնացած պատմական անուններու նուիրած այս տողերը կը փակենք նոյն ինքն Մասբէրոյի խօսքերով.

— “Ամանոսի եւ Եփրատի մէջտեղ գտնուող սարահարթը լի էր մեծահարուստ քաղաքներով, որոնց տեղը ցոյց կը տրուի հիմայ խեղճ ու կրակ գիւղերով եւ կոյտ կոյտ աւերակներու թիւերով. շատ անգամ արաբական եւ բիւզանդական նշխարներ են, որ կը ծածկեն անոնց գագաթները, բայց քանի քրքրես խորունկ խաւերը, յունական կամ պարսկական եւ աւելի հին ժամանակներու մէջ շինուած շէնքերու փլատակներ առատօրէն երեւան կու գան երբեմն. հոն թաղուած է Սիւրիոյ (= Ասորիքի) պատմութիւնը. միայն համբերատար եւ հարուստ երկրախոյզի մը կը սպասէ փոշիներէն ելլելու համար: Զինճիրլիի պեղումները ցոյց տուին, որ իրաւունք ունէինք բաներ մը սպասելու այդ հողաբլուրներէն՝ այս երկիրներու պատմութեան համար:”¹

¹ Մասպերօ, Հին Պոմ. էջ 588—589: — Զինճիրլի (տես վերագոյն էջ 38, եւ Ծանօթ. 2.) թիւ պեղել տուաւ գերմանացի Լօշան (Lausehan): Զինճիրլի կը հա-

Բ.

ՏԼԱԻՔ

(ՅԷ՝ էջ 51—54.)

Տլուքի հնախօսութեան մասին շատ քիչ բան կը գտնենք պատմութեան մէջ, հակառակ իր վաղընչական գոյութեան: Վասն զի, ինչպէս որ տեսանք, Մասպերօ կ'երկրագորէ զայն Նահարաինաի քարտէսին մէջ, բայց դժբախտաբար գոնէ անգամ մը չսիշեր Տիլաքին իր պատմութեան մէջ:

Պէտք է գիտնալ որ Տլուք անունը շատ տարածուած է:

Տիլաքին՝ յունարէն Տոլիքի ձեւով կը նշանակէ երկայն: Հետաքրքրական է գիտնալ թէ երկայնագլուխները (dolichocéphale), քետացիները ո՞նեւ աղերս չունին Տօլիքի հետ. այսինքն՝ չկրնա՞ր ենթադրուիլ թէ Տօլիքի — երկայնը — նշանակէ նոյն իսկ երկայնագլուխներու տեղ, երկիր:

Տլուք կ'ըսուի Եգէական (Արշիպիղագոս) կղզեխումբին ամէնէն մեծը (Dulichium), որ Ոգիսեւսի Թագաւորութեան մէկ մասը կը կազմէր եւ այս պատճառաւ է, որ Տուլիքիուս (Dulichius) կ'անուանուէր ինքն ալ:

Տլուք (dolicoe) կղզի մ'է նաեւ Պարսկային ծոցին մէջ: Պլինիոս՝ Երջանիկ Արաբիոյ եղերքը կը դնէ զայն:

մապատախանէ քետացւոց Սամալլա (Samalla) երկրին, Լամանոսի քղանցքներուն եւ Պարա-Սուի վրայ (Մասպերոյ անդ էջ 560 եւ Շանօթ. 1.):

Տլուք (Dolica), ըստ Պողոսի, Մակեդոնիոյ քաղաքն է:

Դեռ հիմայ թեաաղիոյ մէջ քաղաքի մը անունն է Տոլիքա:

Ըստ Անտիքլօքէտի մէթօտիք ի Ասորիքի մէջ երկու Տլուք կայ, մին Dolicha, Dolica, Dolichena ձեւերով՝ հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ, որ Անտիքի պատրիարքութեան տակ եպիսկոպոսանիստ քաղաք մը եղեր է եւ յիշատակուած է Կ.Պոլսի Առաջին ժողովին մէջ: Իսկ միւսը՝ մեր ծանօթ Տլուքը՝ Կոմագենէի լեռներուն մէջ, Եփրատի արեւմտեան եւ Զեւկմայի արեւելեան կողմը, լայնութեան 36°, 30°⁰⁰ աստիճանին տակ:

Բայց կ'երեւի թէ Սուրիոյ մէջ մէկ Տլուքը երկու կարծուած է: Թէեւ շատ են Տլուքներ, բայց հաւանական չէ՝ որ Սիւրիոյ մէջ երկու հատ քով քովի եղած ըլլան: Շփոթութեան արդիւնք մ'է ասի անշուշտ: Կոմագենէի Տլուքը կրնայ եպիսկոպոսանիստ եղած ըլլալ՝ Անտիքի պատրիարքութեան տակ եւ յիշատակուած Կ.Պոլսի Առաջին ժողովին մէջ:

Տլուք բոլոր հին աշխարհագիրներու եւ պատմագիրներու համեմատ Ասորիքի մէջ մէկ հատ է եւ այն ալ Կոմագենէի քաղաքն է: Բայց կ'երեւի թէ Տլուք իբր քաղաք շատ նշանաւոր չէ եղած, այլ իբր անցք կամ գլխաւոր ճանապարհ մը, մանաւանդ Մարաշի եւ Եփրատի մէջ նկատուած է ռազմագիտական կէտ մը:

Արաբական արշաւանքներու ատեն (746) դեռ կարեւոր դիրք մ'ունէր: Անտոնինեան ճանապարհացոյցի մէջ Մարաշէն մինչեւ Եգեւսիա գլխաւոր անցքերու կամ հանգոյցներու հեռաւորութիւններն ալ նշանակուած են, բայց շատ ճիշդ չեն այդ փարսախներու թուանշանները: Իբր ջերմուկներու վայր կը յիշատակուի Տլուք, թէեւ հիմայ ջերմուկներ չունի:

Տլուքի նկատմամբ ամենէն հին պատմական յիշատակութիւնը կ'ընէ Պտղոմէոս աշխարհագիրը (Յ. Բ. երկրորդ դարուն սկիզբը), ետքը կու գան Մարկոս Աւրելիոս եւ Մաքսիմիանոս կայսրներու յունական դրամները (médailes impériales grecques), որոնք Տլուք քաղաքին մէջ կտրուած են, այսինքն՝ մինչեւ Գ.⁴ դարուն վերջերը:

Ստեփանոս Բիւզանդացին (Ե. Դար) իւր բառարանին մէջ, Տլուքներու վրայ խօսած ատեն շատ կարճ յիշատակութիւն մ'ունի Տլուքի մասին. «Տոլիքի քաղաք Կոմսագենէի, ազգային դիրքն է Տոլիքեան Արամազդը. քաղաքացիները կը կոչուէին Տոլիքեանք»:²

¹ Յ. Royal Geographical Society Supplementary papers. London 1890, Volume IV. p. 277—279.

² Δολίκη, νῆσος πρὸς τῇ Λυκίᾳ, ὡς Καλλιμακος Ἀλέξανδρος ἐν τῷ Λυκίας περίπλῳ Δολιχίστην αὐτὴν φησιν. ἔστι γαὶ Δολίχη πόλις τῆς Καμμαγνηῆς. ἐθνικὸν Δολιχαῖος Ζεύς. οἱ δ' ἐπιχώριοι Δολιχνοὶ λέγονται. τῆς δὲ Λυκιακῆς Δολίχης Δολιχεὺς ὁ γὰρ τύπος συνήθης τοῖς Λυκίοις. τῆς δὲ Δολχίστης Δολιχιστεὺς. (Στέφανος Βυζάντιος, σελ. 235, κίδ. Α. Μειμεκε, 1849.)

Տլուքի անունը աւելի շատ տարածուած է Արամազդի (= Զեւս) միջոցով:

Տլուքի չաստուածը՝ Բահաղ կը կոչուէր տեղացիներէն: Ար ներկայացնէին զայն հուժկու ցուլի մը վրայ կանգնած, աջ ձեռքը մուրճ մը, իսկ ձախ ձեռքը կայծակներու խուրճ մը:¹

Ըստ Մէյերի (Ed. Meyer) Բաբելական ծագում ունի Բահաղ, որ Ասորիք փոխադրուած է քեռացիներու ձեռքով:

Բահաղը, Արամազդն է անշուշտ, որ Տլուքի մէջ կը պաշտուէր Տլուքեան Արամազդ անունով, ինչպէս Պալպէքի մէջ, Պալպէքեան Արամազդ անունով:

Այն արգագիր նուէրը, որուն համար ըսինք թէ (էջ 51) Հունգարիոյ մէջ գտնուած է կը կրէ Ion: Dulcheno = Տլուքեան Արամազդայ, արձանագրութիւնը:

Երկրորդ դարուն մէջ է որ Ասորիքի (Եմեսայի, Հեղիուպոլսի եւ Մամպրճի) բազմաթիւ չաստուածներուն հետ չուով՝ փոխադրուեցաւ Տլուքի Արամազդն ալ, հռովմէական լէգէոններու ձեռքով. այսինքն՝ այն ատեն, երբ Քրիստոնէութիւնը հանդարտ եւ յաղթական կերպով կը տարածուէր եւ հեթանոսութեան չաստուածները կ'ենթարկուէին ամէն տեսակ

¹ Արամազդի նկարագիրն է այդ, որ փոքրիկ պեպիսոյթներ (variante) ունի այլեւայլ յիշատակութիւններու մէջ: Ըստ Անսիքլոպէտի Մէթոտիքի՝ Տլուքեան Արամազդը կը կանգնի ցուլի մը վրայ, որուն քովը, վարը, արծիւ մը կայ թեւատարած. յոտից ցգլուխ սպառազինեալ է ան եւ գլուխը ունի սաղաւարտ:

եղանակաւորութիւններու եւ փոփոխութիւններու, որպէս զի հաւասարակշռէին Աւետարանը եւ պահէին իրենց գոյութիւնը:¹

Տըւքեան Արամազդի անունով՝ Եւրոպիոյ² գրեթէ ամէն կողմը արձանագրութիւններ գտնուած են, որոնց թիւը հասած է 84ի: Ասոնց ամէնէն շատը, այսինքն՝ 29 հատը Իտալիոյ մէջ եւ ասոնց 20ը Միմիայն Հռովմայ մէջ. ետքը Աւստրո-Հունգարիա (24) եւ Գերմանիա (14), Մեծն Բրիտանիա (8) եւն եւն:³

Գ.

ՀԱՅԱԹ ԵՒ ԱՅՆԹԱՅ

Ըստ Շուլմբերգերի (տես էջ 60) Հատաթը նոյնացուցած էինք Այնթապի հետ. աւելի ճիշդը՝ Այնթապի բերդին կամ Այնթապի մօտ բերդի մը հետ: Շուլմբերգերի, Գրզըլ-հիսատի մասին ըրած ստուգաբանութիւնը այնքան պատմական է եւ այնքան ամուր հաւանականութիւն մ'ունի որ, Հատաթի եւ

¹ Հմմտ. E. Renan, Marc-Aurèle, p. 561—575:

² Եւրոպայէն զատ Ափրիկէի կողմերն ալ գտնուած է հատ մը: Ֆռանսայի մէջ հատ մը կը յիշուի: Անսիքլօքէտի Մէթոտիք կ'ըսէ թէ Տըւքեան Արամազդ ինչպէս Վոմագենէի մէջ, նոյնպէս կը պաշտուէր Մարսիոյ հին բնակիչներու մէջ (Encyc. method., antiquité, mythologie etc. tome 2, p. 431):

³ Յես Աւետարներ (Թրքերէն) ճիւղ 45. Օգոստոս 30, 1902. Նո. 35, էջ 307—308. «Ասորը ամիգատան Տիւլիւք իլահը Ճիւլիթէր», Խորագրով յօդուածը, զոր Յ. Գ. Գ. քաղած է Այնթապի միսիօնարներէն Մր. Սանտըրսի ձեռագիր բանախօսութիւններէն:

Այնթապի (մանաւանդ ընդարձակ առումով մը) տարակոյս չվերցրնե՞ր ըստ իս:

Այդ տողերը Վ. Մ. Բ. կարդալով Հանդիսի մէջ նամակով մը ինծի դիտել կու տայ թէ Journal of the Royal Asiatic Society, ի 1895, Յունվար թիւին մէջ գրուած է այս մասին՝ արաբ պատմագիրներու համեմատ: Այդ գրութիւնը կը թարգմանէ եւ կը հաղորդէ ինձ Վ. Մ. Բ. այսպէս — «Էլ-Հատաթի եւ անոր գետերուն դիրքը ճշդեւ շատ դժուար է:

Էլ-Հատաթ Իսլամներէ նուաճուեցաւ Օմարի իշխանութեան ատեն. եւ Պիլատորի (Biladhuri) կ'ըսէ թէ անունն ի սկզբան էր «Տարպ Էլ-Հատաթ (Հատաս) էս-Սէլամէ.», այսինքն՝ «Ապահովութեան լուրերու ճանապարհ:» Յետ ժամանակաց անունս համառօտեցաւ, եղաւ Էլ-Հատաթ (լուրեր): Քաղաքը վերաշինեցաւ Էլ-Մէհտի ամիրայէն. յետոյ դարձեալ՝ Էր-Րէշիտէն, այն ատեն պահակազօրքը նշանակուած էր 2000 հոգի: Իսթախրի կը յիշէ անոր հերկելի դաշտերը եւ ընտիր պտղածառերը եւ կը պատմէ թէ ինչպէս այս սահմանագլուխ-ամրոցը Յունաց եւ Իսլամաց կողմէ գրաւուեցաւ մի քանի անգամ փոխ առ փոխ: Մագուլ կը խօսի քաղաքին եւ անոր ամուր բերդին վրայ եւ անոնց դիրքը կը ցուցնէ Մալաթիոյ, Սամուսատի եւ Մարաշի մէկտեղ: Ս'անուանուէր Էլ-Համրա, կարմիր, եւ բերդը կը գտնուէր Էլ-Իւհայդապ բլուրին գագաթը:

Տիմաշքի կըսէ թէ ԷԼ-Հատաթ՝ ԷԼ-Մահտիի ձեռքով նորոգուելէ ետքը կոչուեցաւ ԷԼ-Մուհամմէտիյէ, այս խալիֆայի անուանով եւ Հայոցմէ կ'անուանուէր Քայթուք (Kaytuk):¹ Ապուլֆիտա կ'ըսէ թէ այս բերդը 12 միլն հեռու է Ճէյհան (Պիւռամոս) գետի մէկ կէտէն, ուր որ այս գետին վրայէն կ'անցնուէր «Ալիտ հունէն»:

Իսլն խուրտատալի կը գրէ որ ԷԼ-Հատաթի եւ Մարաշի մէջ տեղ 30 միլնի հեռաւորութիւն կար. բայց Քուտամա՝ 5 փարսակի (= 15 միլն)² կ'իջեցնէ հեռաւորութիւնը:

Գալով ԷԼ-Հատաթի գետերուն՝ իսլն-Սեբաքիոն որոշապէս գրած է Նէհր ի ծուրիթ անունը: Սակայն Շագուլթ՝ Հուրիթ (Hürith) կ'անուանէ զայն: Կը շարունակէ ըսել թէ Հուրիթ գետը կը հոսի ԷԼ Հատաթի լճէն, Մարաշի մօտ, բայց կը յաւելու թէ «յառաջ ընթանալով վերջապէս կը թափի Ճէյհան

1 Ա. Մ. Բ. սապէս կը ծանօթագրէ այս տեղ. «Ինծի կասկած կու գայ թէ այս Kaytuk անունը كيتوك բառի սխալ ընթերցումն է. որով ճիշդ անունը կը լինի Գայիուկ, կամ լաւագոյն եւս՝ Զինուկ, ինչ որ կը պատահէր Սիսուանի մէջ եւս»:

Եգիպտացի Պիպարս Պետուզտարի մինչեւ Կեսարիա արշաւը կատարուեցաւ, 1276ին, այս ճամբով (ըստ Ապուլ-Մահասէնի) — Ախթապէն Տիւլիք, յետոյ Մերժ Էլ Տիպաժ (مرج اليرساج) յետոյ Զինուկ, յետոյ Կէօք Սու եւ անկէ Տէրալէնտ, եւսլն:

2 Այս միլներ մօտաւորապէս հաւասար է անգլիական միլին:

Ա. Մ. Բ.

գեաւը, (ըստ իս սխալելով): Այն-Ջանիթաւ աղբիւրը եւ Նահր-էլ-Արճան վտակը, որոնք ծէպէլ էր-Րիշէն վար կը թափին, ուրիշ ո եւ է հեղինակէ չեն յիշուիր՝ որչափ որ գիտեմ:

Քարտէսը քննելով կը տեսնենք թէ «Թօխմա Սուլէն մէջ թափող միակ վտակը, որ այս պարագային քիչ շատ համաձայնի, «Կիւրիւն Սուլէն է. որու վրայ է Կիւրիւն, կարեւոր քաղաք մը, Բիւզանդեանց օրով Gaurina կոչուած: Էլ-Հատաթը աստ կամ ասոր մօտ նշանակելու հակամէտ եմ:

Կ'եզրակացընեմ որ «Կիւրիւն Սուլէն է միջնագարեան ճուրիթը կամ Հուրիթը եւ Արճան՝ պէտք է լինի անոր վտակներէն մին, հաւանօրէն հիմայ Ինճէսու կոչուածը» (Նկարագրութիւն Միջագետքի եւ Պաղտատի, գրուած Իպն-Սերաքիոնէ, 900 թ. առեւները: Անգլ. թարգմ. Արաբերէն բնագրէ ի ձեռն Guy le Strangeի, քարտէսով միասին):»

Le Strangeի ըսածին պէս եթէ դժուար է Հատաթի եւ անոր գետերուն տեղն ու դիրքը որոշել, կարելի չէ «Մալաթիոյ, Սամուսատի եւ Մարաշի» մէջտեղ նշանակուած դիրք մը (= Էլ-Համրա) նոյնացընել, զոր օրինակ, Կիւրիւնի հետ: — Որովհետեւ Կիւրիւն ո՛ր եւ է քարտէսի մէջ երբեք չդրուիր եւ չկրնար դրուիլ այդ երեք քաղաքներուն մէջ տեղ մը:

Շատ հաւանական է որ Հատաթներու, լաւ եւս Հատերու, շփոթութեան մ'առջեւ կը

գտնուի *Le Strange*. վասն զի Հատ, Հատաթ քետական ծագում մ'ունի՝ արաբականէ յառաջ:

Գիտե՛լ կու տանք նաեւ թէ *Le Strange*ի արաբ աղբիւրներէ տուած տեղեկութիւնները շատ լաւ կը յարմարին նոյն իսկ Այնթապի կամ Այնթապի մօտ Գըզըլ-Հիսարի վրայ փնտռել Հատաթը կամ Էլ-Համրան:

Գետերու անուններ արաբական են բոլորովին եւ քանի որ այդ անուններով գետեր չկան Տիմայ, կրնայ ենթադրուիլ թէ շատ անշան ջուրեր էին ատոնք որ չեն պահած իրենց անունները:

Ծիհան գետը միայն խնդիր կրնայ վերցընել, եթէ պնդուի թէ Ապուլֆիտայի յիշած ճիհանը, այսինքն՝ Զահան գաւառի Զահան կամ Ծիհան գետն է եւ հետեւաբար նոյն՝ Պիւռամնուսի հետ: Որովհետեւ կրնայ ենթադրուիլ որ Ապուլֆիտա ճիհանը գործածած ըլլայ մեծ նշանակութեամբ: Ճիհան որ արաբերէնի մէջ կը նշանակէ տիեզերք (univers), ընդարձակութիւն, մեծութիւն, կրնայ գործածուիլ մեծ գետ մը, ծով մը որակելու համար: Արդեօք չի՞ կրնար ենթադրուիլ որ Ապուլֆիտա ճիհանով ակնարկած ըլլայ Եփրատը, որ շատ հեռի չէ՛ Այնթապէն:

Կ'ենթադրենք նաեւ, որ Շլումբերգերի անծանօթ չէին այդ արաբական աղբիւրները. հետեւաբար Հատաթի եւ Այնթապի մէջ իր գտած նոյնութեան մէջ տարօրինակ բան մը չենք տեսներ:

Դ.

Ի Ռ Փ Ք

Սոփի, Ծովիքի եւ Սոփենէի իրարու հետ ունեցած կամ ունենալիք աղերսին վրայ խօսելու ատեն (տես վերագոյն էջ 39—41) ինչ ինչ դիտողութիւններէ հտքը սա ծանօթիւնով վերջացուցած էի խօսքս.

— “Թերեւս այս մասին օգտակար ըլլայ Տօքթ. Պէլքի Ծովիքի վրայ ըրած ուսումնասիրութիւնը, որու թարգմանութիւնը “Հանդէս Ամսօրեայն” խոստացաւ ընել”:

“Հանդէս”ը կատարեց իր խոստումը (Տէս 1903, Թիւ 11. Նոյեմբեր. էջ 321—325): Բայց, դժբախտաբար, գերման հնախօսին այդքան մանրազնին եւ մասնագիտական քննութեան մէջ Ծովիքը դեռ խոյս կուտայ իր երկրագորական իսկութիւնը յայտնելէ:

Եւ քանի որ այդ ուսումնասիրութեան համեմատ Ծովիք մինչեւ փոքր Հայք (Մալաթիա) եւ Միջագետք կը տարածուի, թերեւս հաւանականութիւնէ զուրկ չըլլայ ենթադրել թէ Սոփի եւ Sophaneneի մէջ տեսնուած նմանութիւնը պատահական բան մը չէ: Հոն կը դիտենք նաեւ թէ Ծովիքից առաջին բնակիչներն եղած են “Հատք” աշխիւքն՝ քետք կամ քետացիք, որոնք Նիլիկիոյ ալ հին բնակիչներն են:

“Դր. Վ. Բէլք” եթէ ծանօթ ըլլար մեր Սոփին, թերեւս աւելորդ պիտի չհամարէր զայն իր եզրներուն հետ բաղդատել:

ՎՐԻՊԱԺ ԵՆ ՈՒՂՂՈՒԱԺ

ԵԸ	Ց-ը	Վրիպատ	Ուղղուած
18	14	Սիրելի	Սիրելի
19	12	այդ պատճառ	այդ պատճառ
30	46	Երևան, 7.	էլ 74. Երևան, 1.
34	28	էլ միայն տեսնիցէ	էլ միայն ոչ տեսնիցէ
37	17	անկողն	անկողն
36	28	անձրեւատ	անձրեւատ
38	8	գիւղը	գիւղը
40	31	Միշտ հայտ	Միշտ հայտ
41	27	ըլլամ	ըլլայ
44	3	ինչեւ կամ	ինչեւ կան
48	18	Թուի	Թուի
56	1	արեւմտեան	արեւելեան
57	13	2	1
58	23	2 կամ 2 1/2 դարի	2 կամ 2 1/2 դար
65	30	բարեգործութեան	բարեգործութեան
66	6	Սիւնի-ն էն ետքը աւելցուի	Սիւնի-ն
68	8	Երեւանի Զարեհ-Ներսիս	Երեւանի Զարեհ-Ներսիս
68	18	(1179).	(1190).
79	26	յիշատակարանը կը գրէ	յիշատակարանը
81	26	քակած քայքայած	քակած քայքայած
82	1	ըլլայ	ըլլան
90	10	Քանոնայի	Քանոնայի
91	28	գագառ	գագառ
98	25	Բէլ	Բէլ
103	1	نهر الضويح	نهر القويق
110	16	Iovi	Iovi
111	16	ԳԵԼԵԼ-ՀԻՄՈՒՄԻ	ԳԵԼԵԼ-ՀԻՄՈՒՄԻ

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսում-
նասիրութիւնը Լեհայոց դատաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Լեհայոց հին իրաւունքը: 2. Գոշեր.
Իրաւունք հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն
ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերազարդ):
1890: 8° Երես՝ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տաւի Արեւելեան Հայքի Պուր-
պիսա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոս Վ., Ուսումնասիրու-
թիւնը Ստոյն-Կալիստոնեայ վարուց Աղեքսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Ղ. Ալպէր Տըվիշ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի
Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Զ. Մառ Նիկ., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպ ի
Հայս: Թրգմ. Մոսկովիոս Անոփեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1

- Թ. Գալիեյի քանդակաւ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ արագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1895: 8° Երես 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոմիտի ֆր. Կ., Կնուութիւնը զոռոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես 7+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրդիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՈղիսարեթուպոլիս Դրանսիոյ 1680—1779: (1 զընկատիւ.) 1893: 8° Երես Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ջնոնը Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէզիկեան: (6 տախտակ 55 պատկ.) 1894: 8° Երես 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գալիեյի Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորեանացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւլլման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. Հ. Հիւլլման, Հայկական Յատուկ անուանք: 1894: 8° Երես 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիադոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիլք Հերծուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս Իմաստասէր: 1895: 8° Երես ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, Ի մի ամիտփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբ: 1895: 8° Երես 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ Ժովու ոռոսական եզերքը: 1895: 8° Երես 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրդիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերա

Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Եսկուլքուս Վ., «Վարդապետու-
թիւն խոսքիւրց» անվաւերական կանոնաց մա-
տեսնը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թաղղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի տղերքաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տե-
ղեկութիւնք Սամնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
ճեան: 1896: 8° Երես՝ Է+62: Ֆր. 1.—

ԻԲ Կարաիէի Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ.
Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50

ԻԳ. Եռվանանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք Նախ-
նեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ
քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մասունագրու-
թիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Ֆր. 4.—

ԻԴ. Եռվանանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք Նախնեաց
ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+
273—522: Ֆր. 3.—

ԻԵ. Գեղցեի Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ.
Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Եւեւրուածք Թար-
գմանքին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորած-
ներու տաթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազա-
նագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց:
1897 8° էջ Ը+130: Ֆր. 1.50

ԻԶ. Մեմեմիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ
յօդուած) զրեւու արուեստը: Նորուս հեղինակնե-
րուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւն-
ներ: Եւեւրուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը:
1898: 8° էջ Է+123: Ֆր. 1.25

ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու Նորագոյն
աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Ֆր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե., Ակնարկ մը հայ հնագրու-
թեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրչու-

- թեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով:)
1898: 8° ԺԱ+202 էջ: ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեան Ե., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ
իւր պատմութեան խաբըախողը: Մ. Խորենացու
աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ:
ֆր. 2.50
- Լ. Մանրեան Լ., Հայերէն բարբառախօսութիւն:
Թրգմ. Ի ուսանելէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1899,
8° Երես՝ Է+26: ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Զմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: ֆր. 5.—
- ԼԲ. Բօսեան Հ. Ե., Հայք Ի Զմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զլիաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յեղիսաբե-
թուպուլիս Դրանսիոյում: Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիպ:) 1899: 8° Երես՝ Է+558: ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Ե., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
քաղը: 1899: 8° Երես՝ Է+124: ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Ե., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մարի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք-
ներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: ֆր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Ե., Մատենագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Լքարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիղեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Ը+110: ֆր. 1.50

ԼԹ. Վեբեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բսունաբաս Վ. Պիլգրիմեան: 1901: 8°
Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—

Խ. Սանտալմեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8°
Երես՝ 262: Փր. 4-50

ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Լ+72: Փր. 1.—

ԽԲ. Մեմեմիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուա-
գիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Լ+204:
Փր. 3.—

ԽԳ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ.
Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44:

Փր. - .75

ԽԴ. Գեղեք Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քա-
նակաթեմնրու դրութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարան-
ֆիլեան: 1903: 8° էջ է+83: Փր. 2.—

ԽԵ. Կիւլեւեքեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուք եւ
Հոռմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904, 8° էջ Լ+119: Փր. 1.50

Այնթապի (մանաւանդ ընդարձակ առումով մը) տարակոյս չվերցըներ ըստ իս:

Այդ տողերը Վ. Մ. Բ. կարդալով Հանդիսի մէջ նամակով մը ինծի գիտել կու տայ թէ Journal of the Royal Asiatic Society, ի 1895, Յունվար Թիւին մէջ գրուած է այս մասին՝ արաբ պատմագիրներու համեմատ: Այդ գրութիւնը կը Թարգմանէ եւ կը հաղորդէ ինձ Վ. Մ. Բ. այսպէս — «Էլ-Հատաթի եւ անոր գետերուն դիրքը ճշդել շատ դժուար է:

Էլ-Հատաթ Խալամներէ նուաճուեցաւ Օմարի իշխանութեան ատեն. եւ Պիլատորի (Biladhuri) կ'ըսէ թէ անունն ի սկզբան էր «Տարպ Էլ-Հատաթ (Հատաս) էս-Սէլամէ.», այսինքն՝ «Ապահովութեան լուրերու ճանապարհ»։ Յետ ժամանակաց անունս համառոտեցաւ, եղաւ Էլ-Հատաթ (լուրեր): Քաղաքը վերաշինեցաւ Էլ-Մէհտի ամիրայէն. յետոյ դարձեալ՝ Էր-Րէշիտէն, այն ատեն պահակազօրքը նշանակուած էր 2000 հոգի: Իսթախրի կը յիշէ անոր հերկելի դաշտերը եւ ընտիր պտղածառերը եւ կը պատմէ թէ ինչպէս այս սահմանագլուխ-ամրոցը Յունաց եւ Խալամաց կողմէ գրաւուեցաւ մի քանի անգամ փոխ առ փոխ: Նազուլ կը խօսի քաղաքին եւ անոր ամուր բերդին վրայ եւ անոնց դիրքը կը ցուցնէ Մալաթիոյ, Սամուսատի եւ Մարաշի մէկտեղ: Վ'անուանուէր Էլ-Համրա, կարմիր, եւ բերդը կը գտնուէր Էլ-Իւհայդապ բլուրին գագաթը:

Տիմաշքի կ'ըսէ թէ էլ-Հատաթ՝ էլ-Մահտիի ձեռքով նորոգուելէ ետքը կոչուեցաւ էլ-Մուհամմէտիյէ, այս խալիֆայի անունով եւ Հայոցմէ կ'անուանուէր Քայթուք (Kaytuk):¹ Ապուլֆիտա կ'ըսէ թէ այս բերդը 12 մղոն հեռու է Ճէյհան (Պիւռամոս) գետի մէկ կէտէն, ուր որ այս գետին վրայէն կ'անցնուէր «Ալիտ հունէն»:

Իպն խուրտատալի կը գրէ որ էլ-Հատաթի եւ Մարաշի մէջ տեղ 30 մղոնի հեռաւորութիւն կար. բայց Քուտամա՝ 5 փարսախի (= 15 մղոն)² կ'իջեցնէ հեռաւորութիւնը:

Գալով էլ-Հատաթի գետերուն՝ իպն-Սեքրաքիոն որոշապէս գրած է Նէհր ի Ճուրիթ անունը: Սակայն Շագուլթ՝ Հուրիթ (Hürith) կ'անուանէ զայն: Կը շարունակէ ըսել թէ Հուրիթ գետը կը հոսի էլ Հատաթի լճէն, Մարաշի մօտ, բայց կը յաւելու թէ «յառաջ ընթանալով վերջապէս կը թափի Ճէյհան»:

1 Վ. Մ. Բ. սապէս կը ծանօթագրէ այս տեղ. «Ինծի կասկած կու գայ թէ այս Kaytuk անունը كيتوك բառի սխալ ընթերցումն է. որով ճիշդ անունը կը լինի Գայնուկ, կամ լաւագոյն եւս՝ Քենուկ, ինչ որ կը պատահէր Սիսուանի մէջ եւս»:

Եգիպտացի Պիպարս Պստուգտարի մինչեւ Կեսարիա արշաւը կատարուեցաւ, 1276ին, այս ճամբով (ըստ Ապուլ-Մահասէնի) — Այսթապէն Տիւրիք, յետոյ Մերձ Էլ Տիպաթ (مرج البرساج) յետոյ Քենուկ, յետոյ Կէօք Սու եւ անկէ Տէրալէնտ, եւայլն:

2 Այս մղոնը մօտաւորապէս հաւասար է անգլիական մղոնի:

Վ. Մ. Բ.

գետը, (ըստ իս սխալելով): Այն-Ջանիթա աղբիւրը եւ Նահր-էլ-Արճան վտակը, որոնք ծէպէլ էր-Րիշէն վար կը թափին, ուրիշ ո եւ է հեղինակէ չեն յիշուիր՝ որչափ որ գիտեմ:

Քարտէսը քննելով կը տեսնենք թէ «Թօխմա Սու»ին մէջ թափող միակ վտակը, որ այս պարագային քիչ շատ համաձայնի, «Կիւրիւն Սու»ն է. որու վրայ է Կիւրիւն, կարեւոր քաղաք մը, Բիւզանդեանց օրով Gaurina կոչուած: Էլ-Հատաթը աստ կամ ասոր մօտ նշանակելու հակամէտ եմ:

Կ'եզրակացընեմ որ «Կիւրիւն Սու»ն է միջնադարեան ճուրիթը կամ Հուրիթը եւ Արճան՝ պէտք է լինի անոր վտակներէն մին, հաւանօրէն հիմայ ինճէսու կոչուածը, (Նկարագրութիւն Միջագետքի եւ Պաղտատի, գրուած Իպն-Սերաբիոնէ, 900 թ. ատենները: Անգլ. թարգմ. Արաբերէն բնագրէ ի ձեռն Guy le Strangeի, քարտէսով միասին):»

Le Strangeի ըսածին պէս եթէ դժուար է Հատաթի եւ անոր գետերուն տեղն ու դիրքը որոշել, կարելի չէ «Մալաթիոյ, Սամուսատի եւ Մարաշի» մէջտեղ նշանակուած դիրք մը (= Էլ-Համրա) նշանացընել, զոր օրինակ, Կիւրիւնի հետ: — Որովհետեւ Կիւրիւն ո՛ր եւ է քարտէսի մէջ երբեք չգրուիր եւ չկրնար դրուիլ այդ երեք քաղաքներուն մէջ տեղ մը:

Շատ հաւանական է որ Հատաթներու, լաւ եւս Հատերու, շփոթութեան մ'առջեւ կը

գտնուի *Le Strange*. Վասն զի Հատ, Հատաթ քետական ծագում մ'ունի՝ արաբականէ յառաջ:

Դիտել կու տանք նաեւ թէ *Le Strange*ի արաբ աղբիւրներէ տուած տեղեկութիւնները շատ լաւ կը յարմարին նոյն իսկ Այնթապի կամ Այնթապի մօտ Գըզըլ-Հիսարի վրայ փնտուել Հատաթը կամ Էլ-Համրան:

Գետերու անուններ արաբական են բոլորովին եւ քանի որ այդ անուններով գետեր չկան Տիմայ, կրնայ ենթադրուիլ թէ շատ անշան ջուրեր էին ատոնք որ չեն պահած իրենց անունները:

Ծիհնան գետը միայն խնդիր կրնայ վերցընել, եթէ պնդուի թէ Ապուլֆիտայի յիշած ճիհանը, այսինքն՝ Զահան գաւառի Զահան կամ Ծիհնան գետն է եւ հետեւաբար նոյն՝ Պիւռամոսի հետ: Արովհետեւ կրնայ ենթադրուիլ որ Ապուլֆիտայ ճիհանը գործածած ըլլայ մեծ նշանակութեամբ: Ճիհան որ արաբերէնի մէջ կը նշանակէ տիեզերք (univers), ընդարձակութիւն, մեծութիւն, կրնայ գործածուիլ մեծ գետ մը, ծով մը որակելու համար: Արդեօք չի՞ կրնար ենթադրուիլ որ Ապուլֆիտայ ճիհանով ակնարկած ըլլայ Եփրատը, որ շատ հեռի չէ՞ Այնթապէն:

Վենթադրենք նաեւ, որ Էլումբրգէրի անծանօթ չէին այդ արաբական աղբիւրները. հետեւաբար Հատաթի եւ Այնթապի մէջ իր գտած նշանութեան մէջ տարօրինակ բան մը չենք տեսներ:

Դ.

Ժ Թ Զ

Սոփի, Ժուիքի եւ Սոփենէի իրարու հետ ունեցած կամ ունենալիք ազերսին վրայ խօսելու ատեն (տես վերագոյն էջ 39—41) ինչ ինչ դիտողութիւններէ ետքը սա ծանօթիւնով վերջացուցած էի խօսքս.

— “Թերեւս այս մասին օգտակար ըլլայ Տօքթ. Պէլքի Ժուիքի վրայ ըրած ուսումնասիրութիւնը, որու թարգմանութիւնը “Հանդէս Ամսօրեայն” խոստացաւ ընել”:

“Հանդէս”ը կատարեց իր խոստումը (Տես 1903, Թիւ 11. Նոյեմբեր. էջ 321—325): Բայց, դժբախտաբար, գերման հնախօսին այդքան մանրազնին եւ մասնագիտական քննութեան մէջ Ժուիքը դեռ խոյս կուտայ իր երկրագրական իսկութիւնը յայտնելէ:

Եւ քանի որ այդ ուսումնասիրութեան համեմատ Ժուիք մինչեւ փոքր Հայք (Մալաթիա) եւ Միջագետք կը տարածուի, Թերեւս հաւանականութիւնէ զուրկ չըլլայ ենթադրել թէ Սոփի եւ Sophaneneի մէջ տեսնուած նմանութիւնը պատահական բան մը չէ: Հոն կը դիտենք նաեւ թէ Ժուիաց առաջին բնակիչներն եղած են “Հատք” այսինքն՝ քետք կամ քետացիք, որոնք Նիլիկիոյ ալ հին բնակիչներն են:

“Դր. Վ. Բէլք” եթէ ծանօթ ըլլար մեր Սոփին, Թերեւս աւելորդ պիտի չհամարէր զայն իր եզրներուն հետ բաղդատել:

ՎՐԻՊԱԺ ԵՒ ՈՒՂՂՈՒՄԺ

ԵԸ	Ց-ը	Վրիպած	Ուղղուած
18	14	Սիրելի	Սիրելի
19	12	այդ պատճառ	այդ պատճառաւ
30	վերջ, որոշ	Ծանօթ . 7 .	էջ 74. Ծանօթ . 1 .
34	28	նշ միայն տեսանիցէ	նշ միայն ոչ տեսանիցէ
37	17	ունեցող	ունեցող
38	28	անձրեւստ	անձրեւստ
38	8	գիւղը	գիւղը
40	31	Միշտ հոյ+	Միշտ հոյ+
41	27	ըլլամ	ըլլայ
44	3	ինչեք կամ	ինչեք կան
48	18	թուի	թուի
56	1	արեւմտեան	արեւելեան
57	13	2	1
58	23	2 կամ 2 1/2 դարի	2 կամ 2 1/2 դար
65	30	բարեգործութեան	բարեկարգութեան
66	6	Սինի-այ են ետքը ասելով	Սինի-այ
68	8	Ծոփաց Ի- Զարիսանդ	Ծոփաց, Հիւր Ի- Զարիսանդ
68	18	(1179).	(1190),
79	26	յիշատակարանը կը գրէ	յիշատակարանը
81	26	քակած քայքայած	քակուած քայքայուած
82	1	ըլլայ	ըլլան
90	10	Ֆռանասյի	Ֆռանասյի
91	28	գագազ	գագազ
98	25	ձէջ	ձէջ
103	1	نهر الضويح	نهر القويق
140	16	Iovi	Iovi
111	16	ԳԵԼԵԼ-Հիւսիս	ԳԵԼԵԼ-Հիւսիս

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսում-
նասիրութիւնը Լեհայոց դատաստանագրոյն:
1. Պիշոֆ, Լեհայոց հին իրաւունքը: 2. Գոշեր.
Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն
ազնուական զարմին Տիւզեանց. (պատկերագարդ:)
1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակովբոս, Ազաթանգեղոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազաթանգեղայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+169: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տաճի Արեւելեան Հայք ի Պուր-
վինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակովբոս Վ., Ուսումնասիրու-
թիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տըվլէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի
Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպ ի
Հայս: Թրգմ. Մոսկովոս Անոփեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

- Թ. Գալէմքեանեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ տրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքի Փր. Կ., Էննութիւնք զրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յնդիսարեթուպոլիս Դրանսիոյ 1680—1779: (1 զընկատիս.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոք Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:) 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիբէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւլլման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւլլման, Հայկական Յատուկ անունք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Եսկոպիքոս Վ., Մատենազրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմեսիոս: Բ. Պրոկղ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիրք Հերծուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Եսկոպիքոս Վ., Հայկական աշխատսիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ Ժովու ոռւսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիոյ 1680—1779: Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա

Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Փր. 3.60

Ի. Տաշեան Հ. Եսկուլթուս Վ., «Վարդապետութիւն տաքիլոց» անվանութեան կանոնաց մատենը. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Փր. 6.—

ԻԱ. Տումաշէկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկեան: 1896: 8° Երես՝ Է+62: Փր. 1.—

ԻԲ. Կարաիիէր Ա., Աբգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Փր. 1.50

ԻԳ. Եովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Փր. 4.—

ԻԴ. Եովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Փր. 3.—

ԻԵ. Գեղդէր Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմքեարեան: Յաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Ցանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու ատթիւ լոյս տեսած զրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Փր. 1.50

ԻԶ. Մեմէվիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) զրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8° էջ Է+123: Փր. 1.25

ԻԸ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Փր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Հ. Ե., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց զրչու-

- թեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով:)
1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեան Յ., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ
իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու
աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ:
Ֆր. 2.50
- Լ. Մսէրեանց Լ., Հայերէն քարքառահօսութիւն:
Թրգմ. Ի ոռւսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899,
8° Երես՝ է+26: Ֆր. —.50
- ԼԱ. Լօսեան Հ. Յ., Հայք Ի Զմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- ԼԲ. Լօսեան Հ. Յ., Հայք Ի Զմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զխաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գոլրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յՆոյսաբե-
թուպոլիս Դրանսիոյնիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիպ:) 1899: 8° Երես՝ է+558: Ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գազանձեան Յ., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
քաղը: 1899: 8° Երես՝ է+124: Ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարաիւքի Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծեան-
ներն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հգրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48: Ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
ըստ Ն. Մարի, տեղեկատուութիւն եւ քաղութե-
անք: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- ԼԷ. Տաշեան Հ. Յ. Մատենադրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յոր-
դորակնք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Արզարու եւ Զրիստոսի ըստ Նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տէր-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Ը+110: Ֆր. 1.50

ԼԹ. Վեբեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բսունաբաս Վ. Պիւլգիկճեան: 1901: 8°
Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—

Խ. Սանտալճեան Յովսէփ Վ., Ասորեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
նոցին քաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8°
Երես՝ 262: Փր. 4-50

ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Լ+72: Փր. 1.—

ԽԲ. Մեմեյիշեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզուա-
գիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Լ+204:
Փր. 3.—

ԽԳ. Մարկարտ Դր. Յ., Հայ Բղնաշխը: Թրգմ. Հ.
Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44:

Փր. - .75

ԽԴ. Գեղեք Հ., Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան քա-
նակաթեմնոու դրութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարան-
ֆիլեան: 1903: 8° էջ Է+83: Փր. 2.—

ԽԵ. Կիւրէսեան Բ. Վ., Ժովք, Ժովք-Տլուք եւ
Հոռմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904, 8° էջ Լ+119: Փր. 1.50

ԲԱՐԳԷՆ ՎԱՐԴ.ԻՆ ԳՈՐԺԵՐԸ

Ա. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

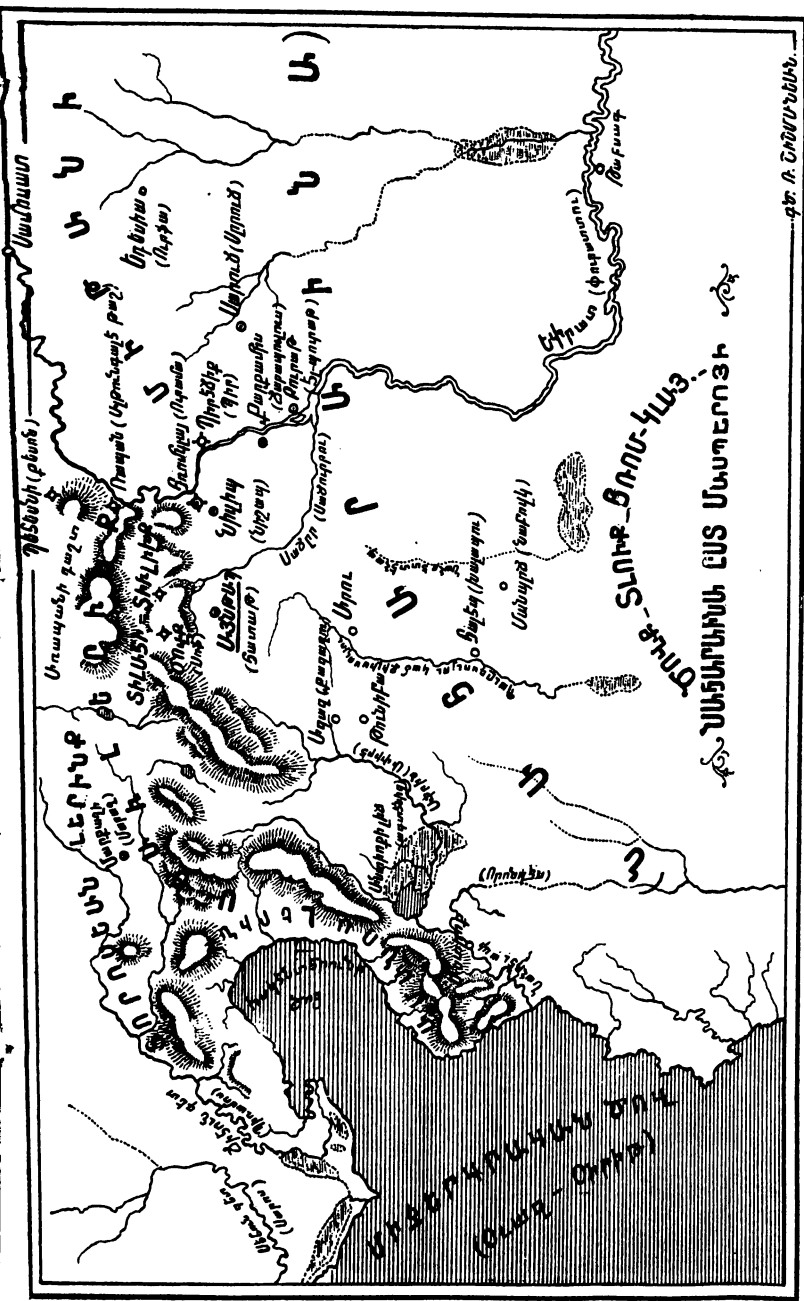
1. ԿԻԼԻԿԻԱ (արտատպուած Լուսին) Տփլիս 1896:
2. ԾՈՎԱՔ — ՏԼՈՒՄ ԵՆ ՀԱՆՎԼԱՅ (արտատպուած Հանդէսէն՝ սրբագրութիւններով եւ յաւելուածներով) 1903:
3. ԿՈԼՈՏ ԵՎԻԼԻՆԻՆԻ ՊԵՐԵՄԵՐԻ (կ'արտատպուի Հանդէսէն՝ սրբագրութիւններով եւ յաւելուածներով) 1903:

Բ. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԺԵՐ

1. ՄԻԻՆԱՃԱԹ (ՏՈՒՄ ԲԻԹԱԿԸ). յատկապէս պատարասուած թրքերէն խօսող Հայոց համար. Տպ. Կ. Պոլիս. Ն. Պէրպէրեան. 1899.
2. ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ՏՕՆԱՑՈՅՑԸ. Տօնացոյցի եւ տօներու մասին կարեւոր եւ պարզ գիտելիքներ. Տպ. Կ. Պոլիս Ե. Մարտիրոսեան. 1901:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

ՔԱՐԱՋՆԵՐ

Հ. Բ. ԲԱՆԱՆԻԱՆ

Գրաձ Է՝ ֆր. 150

3 2044 018 973

This book should be returned
to the Library on or before the last
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

~~OCT 27 1933~~

